

Anno 1759.

Samstags, den 28. April.

No.68.

JOURNALS ANHANG.

In Frankfurt am Mayn.

ansehen, wodurch die Einkünfte unsers Monarchen jährlich mit 20. Millionen Livres vermehrt werden könnten.

AVERTISSEMENTS.

Dennach Ihre Königl. Majestät in Dänemark und Norwegen K. K. in einer deßfalls erlassenen Allerhöchsten Königl. Verordnung, denjenigen Personen, welche sich auf den öbliegenden Districten in der an das Herzogthum Schleswig angrenzenden Provinz Jütland anzubauen und häuslich niederzulassen entschließen wollen, dermaßen wichtige Freiheiten allernachst zu accordiren geruhet, daß bereits verschiedene Familien sich dieser allerhöchsten Königl. Milde durch Anschaffung ihrer Wohnungen allda glücklich in Besitz zu machen geruht; sothane allernachst zugestandene große Vortheile aber an denen wenigen Orten hiesiger Gegenden Teutschlands bekannt seyn durften; Als werden solche ihrem essentialen Inhalt nach, zum Besten dererjenigen insonderheit hierdurch mitgetheilet, welche sich eben wohl einer dergleichen profitablen Gelegenheit zu ihrem und der Ihrigen Wohlthat zu bedienen rathsam finden, und zum Theil schon vor mehreren Jahren eine dergleichen allerhöchsten Königl. Entschließung sehrlichst zu wünschen geäußert haben. Die allernachst accordirte Freiheiten bestehen aber hauptsächlich in nachfolgenden Punkten: 1) Sollte ein- oder andes künftiger Königl. Beamter denen ankommenden Colonisten die vortheilhaftesten Lagen zum Anbau anweisen, und einem jeden über das angewiesene einen Besten-Brief ertheilen. Demnachst sollen 2) diese neue Bewohner derer anzubauenden Gegenden nebst ihren Nachkommen nun und künftighin von allem Frucht- und Viehzehenden befreiet bleiben; 3) Eben dieselben 20. Jahre hindurch von allen und jeden Königl. Schatzungen und Contributionen, was Namen sie auch haben mögen, ausgenommen seyn, welches sich 4) auf alle Ausschreibungen, wie auch 5) auf Königs- und andere Fuhren, desgleichen 6) auf Einquartierungen bey Durchmärschen erstrecken solle. Sodann sollen 7) Kinder, Verwaudte K. welche denen mit Tod abgehenden succediren, ein gleiches gegen einen erhaltenen neuen

Besten-Brief zu genießen haben; und Falls sie 8) nach Verlauf der 20. Jahren einiger weiterer Freiheiten benöthiget wären, können sie anfordern, nach Befinden damit begnadiget zu werden. Sollte nun über diese und noch andere mündlich zu entdeckende Vortheile von denen Colonisten die nähere Erläuterung und Nachricht angegehret werden; so haben sich dieselben sowol deswegen, als sonstiger vor der Abreise nöthiger Etude halben, bey Endes-Unterzeichneten in der freyen Reichs-Stadt Frankfurt am Mayn anzumelden, um alda von so ein- als andern hinlänglich belehrt, und zu seiner Zeit mit denen nöthigen Pässen versehen zu werden. Frankfurt am Mayn, den 18. April 1759.

Johann Friedrich Moritz,
Königl. Dänischer Legations-Rath.

In Reinhard Eustachii Möllers sel. Wittwe Buchhandlung alhier ist zu haben: Etard's (M. Joh. Jacob, Predigers an der St. Catharinen-Kirche alhier) Sammlung einiger Predigten, 2vo. Frankfurt, 1759. 30. fr. Gaubii Institutiones Pathologiae medicinalis, 2vo, Lipsiae, 1759. 1. fl. 30. fr. Caetii (P. Gallo) Institutiones Juris prudentiae Canonico-Civilis, gr. 4to. Aug. Vindob. 1752. 2. fl. 45. fr.

Obgleich der Ziehungs-Tag der von Ihrer Hochfürstl. Durchlaucht, dem Herrn Marggrafen von Baden-Baden privilegirten Actien-Lotterie auf den 26ten dieses Monats fest bestimmt gewesen: so ist man dennoch wegen ausgebliebenen Nachrichten deren entferntesten Herren Collectores, als auch theils auf Verlangen verschiedener Freunde genöthiget worden, den Ziehungs-Termin an noch bis auf den nächsten 29. May zu verschieben, alsdann aber ohne einigen Fall und ohne die geringste weitere Verlängerung die Ziehung dieser Lotterie ganz gewiß vor sich gehen soll; bis dahin dann ferner bey dem General-Cassirer Herrn Isaac de Bassompierre sowol, als bey allen andern schon vorhin bekannten Herren Banquiers, Kaufleuten und Collectores, besonders bey Herrn Eberhard Friedel und Johannes Westphal Loose wie vorhin zu bekommen sind.

Dieses JOURNAL ist wöchentlich viermal bey denen Berlinischen Erben und auf allen Post-Neufern, Montags, Dienstags, Freitags und Samstags zu haben; wird aber bey Herrn Erbin ausgedruckt.

Frankfurt a. Main, april 1759. Plakaten som startede en folkevandring.

Kartoffeltyskerne

(1759-1766)

Indhold:

Forord og læsevejledning.....	2
Baggrund for hedesagen.....	2
Overordnet organisation.....	4
Afklaring af ejendoms- og brugsret til hederne.	5
Kommissionens håbløse arbejdsbetingelser.....	6
Udpegning af egnede bosættelsessteder.....	8
Gårdbyggeriet.....	11
1759 – 1765 overblik over til - og afvandringerne.	15
Tilgange. Familier og gårde.	15
Afgange.....	16
Ankomst, bosættelse og udvikling.	17
De kom vandrende ad landevejen... ..	17
Skuffede forventninger og den første modstand.	17
Forhåbningerne og virkeligheden. De første udvisninger.....	18
Reformer og ny udrejsebølge i 1765.....	21
Stabilisering og nye folk.	22
Sammenfatning.	23
Bilag	25
Slægtsforbindelsen	25
Frederiks kirke, mindsten	26
Tidstavle.....	27
Biografier:	38
Stednavne.....	43
Litteratur mv.:	44

*Mange kunne have gjort det bedre
alle kunne have gjort det anderledes
men sådan har jeg nu gjort det
og ellers var det måske aldrig blevet gjort.
(Erik Serup, 1982)*

Esbjerg, januar 2022
©Jørgen Riis Johansen

Forord og læsevejledning.

Min ene tipoldemor hedder Anna Margaretha Bitsch, født o. år 1800 i Havredal, død den 10/9 1860 i Skovby ved Ikast. Hun var såkaldt kartoffeltysker og dermed ekstra spændende – hvordan var det nu med disse kartoffeltyskere, hvorfra, hvornår og hvorfor kom de til Danmark? Jan Hyllested (JH) gjorde det let at indarbejde denne gren i stamtræet, men hans fokus er udelukkende på Bitsch-slægten og ikke på kartoffeltyskernes historie som sådan. Den er der andre, der har taget sig af. Den mest dybtgående, så vidt jeg er orienteret, er Valdemar Andersen (VA) med bogen *"Den jyske hede kolonisation"*, udgivet af Jysk Selskab for Historie i 1970. Bogen fremtræder med sine 247 sider inklusive et omfattende noteapparat som et videnskabeligt værk udarbejdet på basis af dybtgående kildestudier. Bogen er gennemgående tæt pakket med data og er næppe tænkt som en let tilgængelig og overskuelig fremstilling af kartoffeltyskernes historie. Den er disponeret både kronologisk og tematisk, med kronologien som det overordnede, men afbrudt af nedslag i temaer som "Kolonisationens ledelse og administration", "Byggeri", "Administrative problemer og fejlgreb" og andre. Det er grunden til, at jeg har udarbejdet en kronologi/tidstavle som et særskilt afsnit til sidst med henvisninger til såvel nærværende notat som VA's bog.

Hensigten med dette notat er ved uddrag, referat, oversigter og sammendrag af bogen at tilvejebringe et mere overskueligt billede af, hvad der hændte i midten af 1700-tallet, uden at alle detaljer går tabt. Denne afvejning af overskuelighed mod detaljeringsgrad har ikke været nem og vil altid kunne diskuteres og kritiseres. De involverede personer og den lidt større historie er søgt gjort tydeligere. Efter tidstavlen er der derfor tilføjet et afsnit med en kort biografi af hovedpersonerne. Andre kilder har i begrænset omfang været inddraget, mest Chr. Jacobsen, *"Fra Alheden"*. Arbejdet med emnet og kilderne har på baggrund af nutiden givet masser af déjà-vu oplevelser af forholdet København vs. Jylland, statsmagtens manglende realitetssans og indvandrere vs. danskere.

Baggrund for hedesagen.

Frederik 5. (1723-1766), enevældig konge af Danmark og Norge 1746-66, og hans nærmeste ministre, især *A. G. Moltke* (1710-92), overhofmarskal, lensgreve, gehejmeråd, vigtigste person i gehejmekonseilet og udenrigsminister *J. H. E. Bernstorff* (1712-72) var stærkt opsatte på at fremme opdyrkningen af nogle af de vældige hedeområder i Midtjylland, nærmere bestemt **Alheden**.

Moltke havde den drikfældige konges ubetingede tillid og var landets egentlige leder i perioden 1747-66, dvs. i hele Frederik V's regeringstid. Moltke udøvede på kongens vegne den enevældige magt, en magt som han så vidt vides aldrig misbrugte. Den taknemmelige konge belønnede ham til gengæld med adskillige godser, så han blev en af landets rigeste godsejere.

Tankerne om opdyrkning af hederne var nærliggende, idet landet havde mistet Skåne, Halland og Blekinge til Sverige ved Roskildefreden i 1658, områder som det ikke lykkedes at vinde tilbage i Den Store Nordiske Krig (1700-1720). Krigene efterlod landet reduceret og stærkt forarmet.

Frederik 5. nedsatte derfor den 3/5 1751 en kommission og udstedte 30/11 samme år en forordning om privilegier, som egentlig allerede var givet af hans farfar (Frederik 4.), nemlig: 20 års skattefrihed, frihed for soldatertjeneste, frihed for kørselspligt og ret til at brænde (brændevin) uden afgift med henblik på at få opdyrket hederne, som alene i Jylland udgjorde halvdelen af landet. Hans far, Christian 6., havde tidligere ladet en kreds af relevante jyske amtmænd undersøge muligheder for og økonomi i opdyrkning af heden. De var kommet til den klare konklusion, at det økonomisk ville medføre et stort underskud for staten, og at de derfor ikke kunne anbefale projektet.

1700-tallet var stærkt præget af en ny åndelig strømning, nemlig oplysningstiden. Den fostrede bl.a. en gruppe franske naturretsfilosoffer kaldet **fysiokrater** (græsk: physis=natur og kratos=styre), der betragtede *landbruget* som den eneste produktion, der reelt kunne forøge en stats rigdom. Deres teorier fremkom som et alternativ til **merkantilismen**, der netop IKKE havde meget til overs for landbruget, der jo ellers var det altdominerende erhverv i Danmark. Merkantilismen fokuserede på handel (som navnet også antyder), kolonier, protektionisme og indtjening af fremmed valuta (guld!), men også meget gerne på *en forøgelse af den arbejdende befolkning*.

Disse tanker var fremherskende, ikke alene i Danmark, men i hele Europa, herunder Preussen og Rusland, der også gerne så øde områder befolket og opdyrket. Kolonisering og opdyrkning af landets enorme hedearealer passede således som fod i hose med tidsånden.

Det er også vigtigt at gøre sig klart, at **staten** dengang **var** den enevældige konge, som omgav sig med et i forhold til vore dage meget lille centraliseret embedsapparat i København, mens hans magt ude i landet blev formidlet gennem *amtmænd* – og til dels *præster*. *Herremændene* havde mistet deres altdominerende indflydelse på statens styrelse i forbindelse med enevældens indførelse i 1660, men som landets største jordbesiddere (ved siden af kongen) og, i kraft af jordbesiddelsen, kongens vigtigste skatteopkrævere spillede de selvsagt stadig en enorm og privilegeret rolle.

Moltke og Bernstorff indkaldte i 1758 en tysk økonom og merkantilist, *Heinrich von Justi*. Han foretog en inspektionsrejse rundt på de jyske heder og udgav en helt urealistisk betænkning med den konklusion, at der sagtens var plads til 10.000 familier på hederne! Hermed var amtmændenes (jydernes) ca. 25 år ældre konklusion fejlet af bordet. Nu skulle der handles, dvs. hverves kolonister.

Hvervningen rettede sig især mod sydtyske egne med overbefolkning, der ydermere havde udlængsel pga. krig (Den Preussiske Syvårskrig 1756-1763), religionsstridigheder og som var undertrykt af de lokale jordbesiddere. Danmark havde allerede en effektiv hverver i området ved den frie rigsstad Frankfurt am Main, nemlig *legationsråd Johann Friedrich Moritz*, som tidligere havde rekrutteret folk til etablering af en bomulds- og uldvarefabrik i Odense. Regeringen var således vidende om potentialet for hedeopdyrkere, eller måske snarere for potentielle indvandrere. Den **23/4 1759** indrykkede Moritz en iøjnefaldende annonce i en avis i **Pfalz** med en liste over de mange og store privilegier.

Efter en indledning om hvor i Danmark tilbudet gælder, og en understregning af hvilket fantastisk tilbud det er, opregnes privilegierne som følger:

1. *en kongelig dansk embedsmand vil modtage de ankommende kolonister og anvise dem de steder, hvor de med størst fordel kan bosætte sig. Enhver kolonist vil få fæstebrev på den tildelte jord.*
2. *Kolonisterne og deres efterkommere i kolonierne skal nu og for fremtiden være fri for alle frugt- (herunder forstået korn-) og kvægtiender.*
3. *Kolonisterne skal i 20 år være fri for alle kongelige skatter og afgifter, af hvad navn nævnes kan.*
4. *Frihed for alle udskrivninger (til soldatertjeneste)*
5. *Frihed for pligtkørsel af enhver art.*
6. *Frihed for indkvartering ved gennemmarch.*
7. *Når en kolonist dør, skal hans børn eller slægtninge, som efterfølger ham på gården, have udstedt nyt fæstebrev herpå (arvefæste).*

8. *Såfremt kolonisterne efter de 20 års forløb måtte have nødt, at frihederne forlænges yderligere, kan de gøre sig forhåbning om, at dette vil blive dem bevilget.*

Yderligere oplysninger kunne indhentes hos plakats underskriver, der også ville sørge for de fornødne pas: Johann Fried. Moritz.

Dette var vitterligt et godt tilbud, der indirekte afspejlede alle de byrder, som den almindelige jyske bonde måtte bære. To væsentlige yderligere goder er IKKE på listen, nemlig (1) at staten ender med at bygge **gårde** til dem, og (2) der vil i årevis blive udbetalt **dagpenge** til dem.

På det tidspunkt annoncen blev indrykket, var der ikke etableret et regeringsstyret organ, en organisation, til at forestå modtagelse, midlertidig indkvartering, etablering og styring af kolonierne. Plakatens punkt 1 – den kongelige embedsmand til modtagelse af dem fandtes ikke! **Allerede her lå kimen til et kaotisk forløb.** Kolonisterne bragte naturligvis annoncen med til Jylland og var aldrig sene til at trække den frem, når det var til deres fordel.

Overordnet organisation.

Initiativtager var efter de mange års tilløb og teoretiske diskussioner som nævnt kongen ved **A. G. Moltke**. Den **22/9 1759** – altså mens første kolonne af kolonister var på vej – nedsatte han en kommission til at varetage denne opgave. Dette skete ved brev til **Hans de Hoffman** (undertiden stavet Hofman) (1713-93) på godset Skjerrildgaard ved Fredericia og **Andreas Diechmann** (1716-99), der var proviantforvalter og kancelliråd for de kongelige magasiner i samme by: De skulle fra nu af udgøre en kommission, der forestod de tyske kolonisters etablering. Der var tale om et ulønnet hverv, som under det enevældige kongedømme var et tilbud, der ikke kunne siges nej til. Regeringen var heldig med valget af Hans de Hoffman som gennemgående person, idet han viste sig at være en endog meget udholdende, begavet, diplomatisk og empatisk person med store administrative evner.

Den overordnede ledelse af projektet foregik gennem **Rentekammeret**, hvis chef fra 1759 var **Hans Ahlefeldt**, der ganske ofte blev ”kørt over” af Moltke i de mange afgørelser om kolonisationen. Ahlefeldt blev den 19/11 1764 blev afløst af **Ditlev Reventlow** (1712-83). **Rentekammeret**, der under enevælden varetog statens økonomiske og materielle anliggender såsom bogholderi, udbetalinger, told- og skatteopkrævning samt administration af dens ejendomme såsom skove, veje og bygninger. Det kunne også udstede kongelige privilegier. (Tilsvarende Finansministeriet og indenrigsministeriet, bare langt, langt mindre). Da første koloni skulle ligge i **Havredal**, som dengang lå i Silkeborg amt, blev amtmanden dér, **Ditlev Trappaud** (1700-68), fra starten stærkt involveret i kommissionsarbejdet med bygningen af de første gårde. Trappaud var efter datidens forhold en meget gammel mand, der helt sikkert har modtaget hvervet med største ulyst, og kilderne om hans deltagelse er da også ét langt vidnesbyrd om fortrædeligheder, men ikke desto mindre gjorde han sit bedste under de værst tænkelige vilkår.

Således modtog kommissionen allerede i begyndelsen af 1760 skrivelse fra Rentekammeret med meddelelse om, at en kongelig *Hoffmand* (lakaj), **Henning Stiwitz** var antaget som *inspektør* ved det forestående gårdbyggeri. Dette gav anledning til en del kompetencestridigheder, hvorunder han af Trappaud blev omtalt som *”kyllingehovedet, der som et orakel er oversendt og efter sigende bærer i København den ros, at alting beror på ham”*.

Sideløbende med byggeriet skulle Stiwitz også tage sig af udbetaling af dagpenge til kolonisterne og i det hele taget være leder og kontaktperson. Efter ca. 1 år på Alheden blev han overflyttet til kolonierne i Hertugdømmerne og i hans sted ansattes *teologisk kandidat*, **Søren Thestrup**. Han havde været uden præsteembede i mange år, men som så mange andre teologer var han meget interesseret i landbrug. Han havde indsendt - og fået guldmedalje for - en prisopgave om hedens udnyttelse til et nyt tidsskrift, "Oeconomisk Magazin", som i læsekredsen med sikkerhed havde både Hoffman og Moltke. Hoffman blev derved opmærksom på ham og fik ham i sommeren 1760 ansat som *kasserer*, dog uden at man kom nærmere ind på, hvad dette skulle indebære af opgaver.

Det skulle snart vise sig at være opgaver, som han for de flestes vedkommende savnede forudsætningerne for, jf. nedenfor. Som noget af det første tog han fat på at etablere endnu et teglværk, det senere **Frederiksværk**, ved **Klode mølle**, idet de 2 allerede etablerede værker ikke var tilstrækkelige, efterhånden som antallet af gårde i 1760 steg fra 9 til godt 100 i nærområdet (!), og det var blevet besluttet, at "tavlerne" i bindingsværket skulle være murede med teglsten. Der skulle selvsagt også sørges for husly og underhold af indvandrerne, indtil de kunne flytte i de nye gårde i kolonierne. I mellemtiden var deres eksistensgrundlag netop **dagpengene**. Langt hovedparten blev sat i venteposition i **Fredericia**, hvor man indkvarterede dem som man nu bedst kunne, hvilket ville sige ringe, da man var helt uforberedt på både antal og udstrækning over tid.

De midtjyske heder strakte sig over adskillige af landsdelens daværende amter: Silkeborg, Hald og Lundenæs-Bøvling, men især Hald og Silkeborg amter, hvorunder det meste af **Alheden** hørte. Koldinghus var hjemsted for **Randbøl Hede**. For yderligere personoplysninger se under Biografier sidst i notatet.

Afklaring af ejendoms- og brugsret til hederne.

Forudsætningen for oprettelse af kolonierne var, at de blev etableret på områder og jord, som tilhørte kongen, og som ikke allerede var opdyrket eller i landbrugsmæssig drift. Udgangspunktet var her den gamle regel om, at det ingen andre ejede, tilhørte kongen (læs: staten).

Sådanne områder blev ofte brugt af kongen til jagt, hvilket ikke gav anledning til problemer, hvis eller rettere når nærliggende lodsejere og fæstebønder udnyttede hederne til græsning og hjemtagning af hedetørv til brændsel og andre formål. Der var der i reglen heller ikke opsat skelpæle eller opkastet skeldiger – der var i virkeligheden en meget flydende afgrænsning. Men når der nu skulle etableres hele landsbyer med et stort antal gårde ejet af kongen og med indvandrere som hans fæstebønder, så skulle der nødvendigvis være helt rene linjer, dvs. skel. Ideelt set skulle alle rettigheder og skelsætninger naturligvis have været på plads og i orden, inden kolonisternes ankomst - men det var de overhovedet ikke!

Ved reskript af 8/8 1757 blev der af Rentekammeret nedsat 3 opmålingskommissioner for de berørte nørrejyske amter (for **Alheden**); senere kom yderligere en kommission for **Randbøl Hede**, der hurtigt også kom i spil pga. den store tilstrømning. For hver kommission blev der tilknyttet en landmåler. For Hald amt var det den senere så berømte kaptajn **von Kahlen**, der var uddannet landmåler. De to andre var ligeledes officerer i hæren (løjtnanter). Disse to blev ret hurtigt overført til andre opgaver og erstattet af endnu en officer, nemlig **Ancher Grolau**. Han kom til at bruge 40 år, dvs. resten af livet, på opgaven og døde så at sige "med støvlerne på" i år 1800 på Alheden, selv om han efterlod sig flest kort fra Randbøl Hede. Kaptajn von Kahlen fik efter ca. 5 år i 1765 ordre til at stoppe med landmålingen og genindtræde i hæren. Måske også som følge af, at Hoffman i mellemtiden havde skrevet til Rentekammeret og beklaget sig over, at man ikke kunne sætte skel

efter von Kahlens opmålinger... - Grolaus kort er i dag berømte og bruges ofte til illustrationer i historiske fremstillinger. Der var tale om gigantiske landmåleropgaver med mange indbyggede konflikter mellem gældende rettigheder og mange uafklarede forhold. Landmålerne var knap kommet i gang i 1759, da de første kolonister ankom, så det kunne kun gå galt.

Nu var landet faktisk allerede matrikuleret ved opmåling, nemlig ved Chr. 5's **Store Matrikel af 1688**, den første af sin art baseret på egentlig landmåling, men den havde efterhånden trekvart århundrede på bagen og var måske noget fluffy i kanterne - ikke mindst i forhold til de kongelige vildtbaner på de store heder i Jylland. Kommissionerne udbad sig klogelig nærmere instruks f.eks. med hensyn til ejernes navne iflg. matriklen af 1688, om hver ejendoms matrikulering og ansættelse til hartkorn samt om ejendommenes græsningsret og tørveskær. Vildtbanens grænser ønskedes angivet "*såsom mange konfunderer mod Alhedens grænser*" (VA, side 43). Konfundere vil sige at være i uorden, forvirrende, uklare eller blandet sammen med. – Kommissærerne var nemlig velvidende om, at ingen kunne angive vildtbanens grænser! Hoffman havde gjort sig bekendt med landmålingsprojektet og lavede et notat, hvori han bl.a. fastslog, at det ville tage mindst 7 år (hvilket var en voldsom undervurdering) og ville gøre større skade end gavn. Han mente, det ville være farligt at ændre det mindste i Den Store Matrikel, og at mange i den forløbne tid havde vundet hævde på brugen af nogle af områderne – herunder faktisk også opdyrket dem. Da Grolau i 1763 kunne fremlægge resultatet af hans opmåling af sognene omkring Randbøl Hede, viste det sig, at agrene i perioden 1683-1763 var blevet mere end fordoblet! Der var mao. faktisk blevet foretaget en betydelig hedeopdyrkning af de danske bønder ved at de havde *tilsneget* sig jord fra deres nabo, kongen, men det vidste man af gode grunde intet om i København.

Rentekammeret greb nu til det (mildt sagt) ufine kneb, at man afkrævede den enkelte lodsejer dokumentation for hans brugsret til områderne. Hvis lodsejerne ikke kunne imødekomme dette, ja så havde de ingen ret. Det var imidlertid i strid med århundredgamle hævdvundne rettigheder og derfor en betænkelig vej at gå. I skyndingen (!) kom man naturligvis også til at anlægge kolonier direkte på andre folks jord. Et godt eksempel herpå var, at området ved det nuværende Grønhøj ejedes af konrektor (vicerektor) *Jessen* ved latinskolen i Viborg. Og han havde faktisk skøde på sin jord, så der var ikke gran af tvivl om ejendomsretten. Jessen var en gedigen krejler og forsøgte som den forurettede part at få mest ud af sagen, selv om han ikke havde en chance over for statsmagten. Jessen forlangte 8.000 rdl. for området, men endte med at afstå det for 200 rdl., plus stillingen som rektor i Viborg, der nu var ledig. Der var tilsvarende naboproblemer med godset Aunsbjerg, ejet af *Steen Steensen*, der endte med en studehandel, som ud over penge også omfattede adling af Steensen (herefter "*de Steensen*"). Og ja, *Steen Steensen Blicher* er opkaldt efter samme, der var en af hans gudfædre; en anden var herremanden til Hald, *Fr. de Schinkel*, der i øvrigt var svoger til de Steensen. Bortset fra dette, var herremanden til Aunsbjerg en af de mere fremkommelige naboer til kolonierne på Alheden.

Kommissionens håbløse arbejdsbetingelser.

Den 22/4 1760 var der fuldt overblik over de i 1759 ankomne (få!) kolonister, der nu var rede til at blive befordret til Alheden. Foruden de første 9 familier ankom i 1759 yderligere 2 kolonier, således at der ved årets udgang allerede var ankommet 37 familier, cirka det antal som kommissionen af 1757 havde ment, at samtlige heder i Nørrejylland kunne absorbere. Listen var endog forsynet med en bedømmelse af husfædrene som hhv. "*de bedste*" eller "*mådelige*", men det viste sig hurtigt at være meget usikre skøn.

Foreløbig tegnede det ikke helt håbløst; det mest presserende problem var at finde vinterkvarter 1759/60 i hhv. Viborg og Fredericia, hvilket skete ved at leje boliger til dem der, men da der ingen

af stederne var arbejde at få til dem, skulle de nødvendigvis have penge til at opretholde livet for. Hermed opstod begrebet *dagpenge*, dvs. staten udbetalte et dagligt beløb afmålt efter husstandens størrelse og sammensætning – bare lige indtil kolonisterne havde fået etableret sig på hederne... Det skulle dog vise sig at blive meget svært at komme af med dagpengene igen. Minder det mon om noget nutidigt? Det centrale spørgsmål om *gårdbyggeriet* blev først taget op ved et **møde i Klode Mølle den 26/2 1760**, dvs. ca. trekvart år efter at Moritz indrykkede hverveannoncer og fire måneder efter kommissionens nedsættelse.

Der mindes her om, at *gårde* faktisk ikke er nævnt blandt ”frihederne” opregnet i hverveplakat og annoncer – lige så lidt som forplejningspenge/dagpenge, der også blev søsat på mødet. Et eksempel på en ”nødvendighedens politik”. De få bøndergårde i udkanten af hedeområderne havde reelt ingen muligheder for at huse de fremmede. Nødløsningen blev, at kolonisterne i foråret 1760 skulle ud på hederne og selv opføre midlertidige jordhytter til hver familie: 4 alen i bredden og 8 alen i længden med vægge af lyngtørv. Disse aktiviteter forudsatte imidlertid, at landmåling og skelsætning var udført. Men her var intet sket, bortset fra at von Kahlen og de to andre landmålere var i gang med at udskille kongens ejendom fra de tilgrænsende private ejere, en proces der kom til at vare årtier. Kahlen blev derfor straks overført til den mere presserende opgave med at afsætte de to nye byer på Alheden.

Mens danskerne havde spildt mange måneder, havde legationsråd Moritz i Frankfurt til gengæld med formidabel succes fortsat annoncering og hvervning, så den ene kolonne efter den anden satte kursen mod hertugdømmerne og Danmark. I februar 1760 meddelte han stolt, at yderligere 600 personer var undervejs. Denne information nåede kommissærerne efter mødet i Klode Mølle og fik dem til helt at tabe besindelsen og det i en grad, så de sendte en indsigelse til den enevældige konge, en uhørt reaktion, tangerende majestætsfornærmelse. Deres argumenter om, at der ikke var eksistensgrundlag for så mange mennesker på hederne prellede fuldstændigt af og resulterede blot i et skarpt svar: ”... så ville De ...være betænkt på deres modtagelse, underbringelse og ophold. Og derefter indberetter, hvad anstalt i så måde gøres til Vor nærmere efterretning.”

Den lille organisation var hermed pålagt en opgave, som med sikkerhed var uden nogen relation til realiteternes verden. Den mistede følgelig enhver anden motivation end at slippe bedst muligt gennem projektet, indtil de barske realiteter ikke længere kunne ”afhjælpes” med ordrer fra regeringskontorerne i København. Formelt set måtte kommissærerne naturligvis fortsætte med opgaven, hvad de faktisk også gjorde med en under omstændighederne beundringsværdig indsats.

Enhver egentlig styring og koordinering var reelt umulig uden kendskab til kolonisternes antal, ankomstterminer og størrelsen af det område, der var til disposition; man måtte fægte sig frem og håbe på at undgå et totalt sammenbrud. 16/5 1760 mødtes kommissærerne med 26 af kolonisterne i Havredal for at tage stilling til, hvem der skulle have de 9 gårde, der var besluttet bygget i området, jf. efterårets forløb i 1759.

Kolonisterne overrumplede nu med et krav om at bo i *byer*, hvilket tillige med uventet mange nyttilkomne tvang kommissærerne til at indhente råd og anvisninger fra København, som blot meddelte, at kolonisternes ønsker skulle imødekommes. På dette grundlag blev det besluttet, at bygge en by med 30 gårde i Havredal til lige så mange familier. Tilstrømningen sydfra fortsatte imidlertid med uformindsket styrke, og allerede 6/6 1760 blev det vedtaget at ”løse” dette ved at der skulle to familier i hver gård, og samme sommer blev det tvungent af omstændighederne besluttet, at anlægge af endnu en by med 30 gårde (å 2 familier) i Grønhøj på Alheden - selv om udsigterne der var endnu dårligere end i Havredal.

For kommissærerne stod det helt klart, at 60 familier ikke havde nogen chance for et eksistensgrundlag ude midt på en bar hede, hvor de nærliggende sogne havde 25-30 familier med adgang til vand, eng og ager. Som et lille lyspunkt lykkedes det kommissærer at købe Årestrup by med 7 gårde, der ejedes af Steen Steensen, der afstod den til kongen mod at blive ophøjet i adelstanden. På denne måde fik byen i Havredal adgang til nogle mindre engstrækninger med lidt hø, der var af næsten uvurderlige betydning for hedeboender. Snart var dette heller ikke tilstrækkeligt og i sydøstlig retning blev der udpeget nye hedeområder, der var endnu mindre egnede. Da disse muligheder også var udtømte, havde de ventede kolonister i Fredericia selv fået øje på den nærliggende Randbøl Hede.

Regering og kommission var konstant på bagkant med udviklingen. De først ankomne var jo kun en beskedent del af de ca. 300 familier, som det skulle blive til. Få år senere, da langt de fleste (ca. 80%) igen havde forladt landet, sukkede Hans de Hoffman: *"Hvad besværing det har været at få disse fremmede folk... til at dyrke jorden og være rolige, er næppe at beskrive."*

Udpegning af egnede bosættelsessteder.

1759. Allerede den 24/10 1759, en uge efter at første 9 familier ankom til Viborg, fortsatte de 9 familiefædre til Knudstrup kro (hvor jeg har været til bal mange gange...) for at mødes med kommissærerne Hoffman og Diechmann. Kommissærerne forhørte sig grundigt om private forhold, uddannelse og forudsætninger for den forestående opgave. Herefter begav de sig i samlet trop på en rundrejse gennem de store hedeområder – med første stop og ophold hos **Ludwig von Kahlen** i Kongenshus. Han var jo deres landsmand, og allerede her burde alle advarslamper være skiftet til rødt, eftersom han – trods topmotiveret og med offentlig støtte – ikke lykkedes med hedeopdyrkningen. De sluttede på Skophuset lidt nord for Sunds. Skophus var et enormt hedegods, hvor ejeren, herremanden på **Herningsholm** havde forsøgt sig med fåreavl i stor stil. Han havde gerne afhændet området, men med udsigt til en god handel satte han prisen så højt, at det ikke blev til noget. Det lå desuden i kortene, at kolonierne skulle etableres på kongens områder og ikke ved overtagelse af eksisterende bebyggelser, hvilket jo ville have betydet udsætning af de aktuelle beboere.

Kolonisterne udpegede efter rundturen "Haverdalen" (**Havredal**, senere døbt **Frederikshede**) som *det eneste sted, de turde etablere sig*. Samme sted som amtmændene i 1732 havde udpeget som eneste egnede sted (men altså også efter deres mening: urentabelt). *De ønskede også at bosætte sig i en by, altså at placere gårdene samlet, som de var vant til i Pfalz*. Det var til gengæld mod kommissærernes ønske, bl.a. fordi man netop var begyndt at udflytte gårde fra landsbyerne, men især fordi det på de magre hedejorde med meget store arealer pr. gård ville indebære afstande på flere km ud til de fjerneste agre. Kommissærerne anbefalede i stedet småbyer på 2-3 gårde, men forgæves. Der var den 27/11 1759 ved kgl. resolution blevet givet ordre til, at der skulle opføres 9 gårde til de først ankomne i Havredal på Alheden, Silkeborg Amt, men jo ikke at de nødvendigvis skulle ligge samlet i en by. Hertil så forløbet faktisk fornuftigt nok ud. Med 9 familier, ja endog med de 37 familier, som var ankommet ved nytår 1759, hvilket jo nogenlunde svarede til Hoffmans analyse få år tidligere. Men med en samlet tilvandring op til ca. 300 familier i løbet af de næste par år måtte projektet køre af sporet.

1760. Ved resolutionen af 27/11 1759 havde kongen (Rentekammeret) tilsluttet sig, at de 9 familier skulle bosættes i Havredal. Regeringen var nu også - endelig - opmærksom på problemet med skel

og brugsrettigheder og udsendte den 12/1 1760 en ordre til de berørte amter om at sørge for, at hederne blev opmålt, da man ikke kunne anbringe kolonisterne, før dette var sket... Denne meget vigtige opgave skulle have været iværksat så betids, at rettighederne havde været afklaret, *inden* kolonisterne ankom, jf. også foregående afsnit: Nu kom kolonisterne i hobetal og blev ofte bosat på områder, der ikke tilhørte kongen.

Mødet i Klode Mølle. Den 26/2 1760 blev det vigtige møde afholdt i møllen, lidt syd for Knudstrup. De vigtigste deltagere var amtmanden for Silkeborg-Skanderborg amter, Ditlev Trappaud, Hans de Hoffman, Diechmann og amtmanden for Lundenæs-Bøvling amter, samt en repræsentant for stiftamtmanden og en rådmand. Amtmanden for Lundenæs-Bøvling fralagde sig ethvert ansvar og forpligtelse, da der ikke skulle ske bosættelser i hans område, og han i det hele taget ikke var varm på projektet. Stiftamtmanden kunne måske se muligheder i Stordalen med 12 familier. Trappaud pegede bl.a. på Skygge Hede med mulighed for 20 familier, altså **samlet 32 gårde til 32 familier**, mens 5 ugifte måtte afvente, indtil opmålingen var færdig, og der var overblik over arealerne til rådighed.

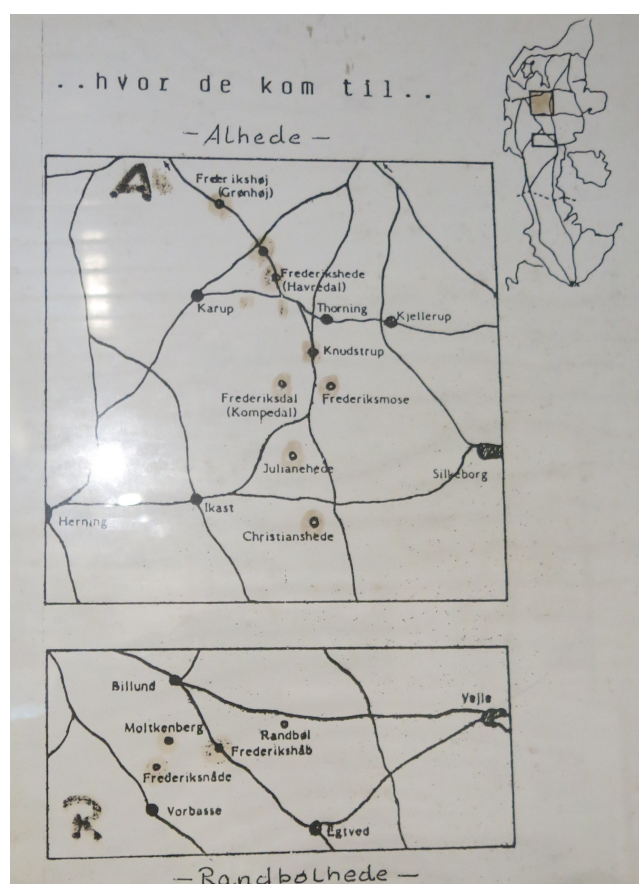
Kommissionen kendte på dette tidspunkt ikke til, at der var alarmerende nyheder på vej fra Rentekammeret: Der kunne i nærmeste fremtid ventes mange flere kolonister! Kommissionen svarede den 4/3, at der i Silkeborg og Hald amter ikke kunne blive plads til mere end de 32 gårde/familier og begrundede det med (1) sikkerhed for vand til rådighed og (2) der var fremdeles uklarhed over ejendomsforholdene på hederne; Hoffman henviser desuden til sin analyse heraf i 1758 i *Oeconomisk Journal* om disse forhold. Rentekammeret svarer Hoffman den 22/3: Der kan snarest forventes yderligere 600+ personer, som De (Hoffman) skal tage sig af, dvs. sørge for modtagelse, underbringelse og ophold. Og så forventer vi (Kammeret) snarest underretning om, hvad De har tænkt Dem at gøre ved det! Samme dag skriver Kammeret til amtmændene og kommissærerne om etablissement (bosættelse), forflegningspenge (dagpenge!), redskaber og besætning (indholdet heraf har VA ikke gengivet), hvorimod vi oplyses om Kammerets syn på ejendomsrettighederne: Med henvisning til forslag fra kommissionen af 1751, og skrivelse af 12/1, skulle man se at få opsat skelpælene og så afvente reaktioner fra eventuelle rettighedshavere, reaktioner i form af skøder til dokumentation af deres krav. Derefter skulle kongens hede deles mellem de ca. 600 ventende **familier**! (Bemærk: Før var det ca. 600 **personer**).

Den 16/5 var Trappaud og Hoffman ved Havredalen på Alheden for at mødes med de 9 familier fra Viborg og 17 af de 28 fra Fredericia, idet de allerede besluttede 9 gårde (VA skriver 6, der nok skal forstås derhen, at 6 af de 9 besluttede gårde skulle ligge i Havredalen) skulle afsættes. Her *fastholdt kolonisterne som nævnt, at de ubetinget ville bo i én (stor) by*, dvs. gårdene skulle ligge samlet og ikke spredt på de tilhørende jorder. Dette turde kommissærerne ikke gå med til uden tilladelse fra Rentekammeret. Der ville nemlig blive tale om byer med 20-40 gårde. Helt ubegribeligt svarede Kammeret prompte, at kolonisternes ønsker skulle opfyldes, og at inspektør **Stiwitz** i øvrigt var lige på trapperne for at assistere dem på stedet. Enden på sagen blev en beslutning om **30 gårde i Havredal**, et afgørende vendepunkt i etableringsfasen, idet alt herefter kun handlede om *byers* placeringer og størrelser uden smålig skelen til, om princippet gav et realistisk udgangspunkt for rentable gårde eller ej. – Og det gjorde det ikke. Oveni kom så næste chok: *Efter forslag fra Stiwitz besluttedes det, at der skulle bo 2 familier i hver gård*. Kolonisterne protesterede forgæves – de fik deres byer, men bestående af dobbeltgårde.

VA opholder sig ved den skæbnsvangre beslutning. Han hæfter sig ved, at Hoffman, som ellers ikke holdt sine meninger for sig selv, accepterede både etablering af store byer og 2 familier pr. gård. Hvorfor? Fordi Hoffman på dette tidspunkt indser, at tilstrømningens omfang umuliggør

placering på nogen forsvarlig, endsige driftsøkonomisk, måde. I stedet løses et her-og-nu problem ved at klumpe de mange kolonister sammen, selv om det er helt uholdbart på lidt længere sigt. VA giver folgelig Hoffman en del af skylden, fordi kommissionen ikke i rette tid tog tilstrækkelig klart afstand for modellen. Kammeret, på sin side, tog heller ikke noget hensyn til allerede foreliggende analyser af eksistensmulighederne på hederne. – Sikkert fordi de var foretaget af jyderne...

Nu gik det stærkt. Under forevisningen af hederne havde nogle af tyskerne vist interesse i området ved Benslehøj, men kommissionen valgte en placering lidt længere mod nordvest, nemlig ved **Grønhøj**, nok pga. nærheden til Stordalen, hvor der var lidt eng. Men dér (ved Stordalen) ville de ikke bo, de ville bo ved landevejen, den ældgamle Skive-Horsens landevej, helst ligelig fordelt på begge sider af vejen, med agre på den ene side og uddrift (græsning) på den anden.

Figur 1: Kortskitse over kolonierne

kunne udnytte situationen. For Jessens vedkommende blev betalingen en post som rektor for katedralskolen i Viborg og 200rdl. for jorden i stedet for de krævede 4.000rdl. For godsejer Steen Steensen på Aunsbjerg blev betalingen et adelspatent, så han herefter var Steen *de* Steensen. Kravet havde desuden været adling af hans 3 brødre, men den gik ikke trods Hoffmans ihærdige anstrengelser for at fremme det, sikkert fordi han varmt havde anbefalet løsningen. Dermed var Havredal og Grønhøj til koloniernes disposition med 30 dobbeltgårde pr. koloni.

I nærheden af Alheden, ja faktisk en fortsættelse af den i sydøstlig retning, lå Skygge Hede. Disclaimer: Jeg er lidt usikker på den geografiske placering af VA's hedenavne (s. 93). Stednavne som Alheden, Knudstrup, Gråmose, Kompedal, Klode Mølle, Skygge, Pårup og Engesvang har jeg dog helt styr på. Skygge Hede blev anset for (endnu) ringere med sandflugt og moser end Alheden

9/7 1760 rekvirerede Stiwitz kaptajn von Kahlen til at afstikke grundene i Grønhøj. Her var man allerede i færd med at grave en brønd. Kahlen gjorde nu Stiwitz opmærksom på, at området her faktisk tilhørte konrektor Jessen i Viborg, og altså ikke kongen, en oplysning, som åbenbart ikke rigtig bundfældede sig, før hytterne var rejst og kolonisterne ankommet. Ved brev af 1/8 til Hoffman gjorde Jessen kommissionen opmærksom på, at den anlagte koloni i betydelig grad strakte sig ind over hans ejendom. Hoffman måtte henholde sig til Kammerets skrivelse af 12/1: Lodsejeren måtte begrunde eventuelle krav ved fremlæggelse af skøde, selv om den deri omtalte afpæling vist ikke var foretaget. Det viste sig nu, at Jessen faktisk kunne dokumentere sine krav og et langt tovtækkeri tog sin begyndelse. Det skulle dog ikke blive den eneste tvist om adkomster til hederne. De viste alle det fællestræk, at de krænkede parter altid mente, at deres ejendomme var meget værdifulde sammenlignet med tilsvarende, hvorom der ikke var tvister. Med den enevældige konge som modpart var udfaldet altid givet på forhånd: Det var kun et spørgsmål om, hvor meget den krænkede part

og havde derfor ikke tidligere været taget i betragtning, men eftersom Havredal og Grønhøj slet ikke længere slog til, var hederne sydøst herfor måske slet ikke så ringe endda? Midt i maj 1760 (jf. ovenfor) havde man sammen med de først arriverede kolonister benyttet lejligheden til også at kigge på Skygge Hede, og en enkelt af dem havde været så letsindig at synes om egnen ved Gråmose. Det var nok til en beslutning om at placere 40 gårde på Skygge Hede med inddragelse af mølleren på Klode Mølle som konsulent. Efter sin anbefaling af placeringen beder han Gud se i nåde til foretagendet. Det fremgår af VA, s. 107, at området dækker helt ned syd for Pårup til Christianshede, som det kom til at hedde. De 40 gårde blev fordelt med 15 i Frederiksmose (= Gråmose), 15 i Frederiksdal (= Kompedal) og 10 i Christianshede. Med disse 40 gårde har kommissionen nu disponeret i alt 100 på og ved Alheden. Vi er stadig i sommeren 1760. Men det var stadig ikke nok. Senere kom Julianehede ved Bording til med 9 gårde.

Nogle blandt de i Fredericia indkvarterede kolonister havde benyttet lejligheden til at se sig om i oplandet og var herved blevet opmærksom på Randbøl Hede: Her ville de gerne slå sig ned. Hoffman skrev den 9. juni 1760 prompte til amtmanden i Kolding og bekendtgjorde, at da kongen jo ejede et stort stykke af dette område, så ville man gerne anvise dem til disse arealer. Amtmanden svarede, at han så sent som i 1756 havde efterset heden *og intet fundet, som de omkringliggende godsejere/proprietærer ikke mente at eje*, men han tvivlede dog på, at de havde skøde på det og foreslog, at man tog fat på landmålingsprotokollerne for området.

Den 25/6 1760 var Hoffman, Diechmann, amtmanden og en amtsforvalter på Randbøl Hede, hvor de mødtes med lodsejerne for at finde ud af, hvad der tilhørte kongen. Som ventet var dette efter deres mening intet, og omkostningerne ved en ny opmåling ville langt overstige værdien af ejendommene. Forudsætningen for etablering af kolonier her var med andre ord at opkøbe de nødvendige områder. Efter lange trakasserier endte det med køb af tre områder (Skjoldborg, Knurborg og Rygbjerg), som indebar, at nogle af de allerede eksisterende gårde først kunne fraflyttes 1/7 1761. På disse tre steder opførtes hhv Molktenberg med 13 gårde, Frederiksnåde med 10½ gårde og Frederikshåb med 20 gårde, dvs. i alt 43½ gårde på Randbøl Hede.

Der var hermed placeret $100 + 9 + 43\frac{1}{2} = 152\frac{1}{2}$ gårde i Nordjylland i et vildt hasarderet forløb, og nu skulle de så bygges.

Gårdbyggeriet.

Efter afklaringen af beliggenheden var næste spørgsmål af hvem, hvornår og hvordan gårdene skulle opføres og indrettes. I forordningerne tilbage i 1723 og 1751 om nybyggeri på heden – eller i Moritz' første hverveplakat står der som nævnt intet om, at den danske regering havde til hensigt at bygge gårdene til kolonister. Så langt havde man ikke tænkt.

Det stod imidlertid hurtigt klart for Hoffman, at man ikke kunne rekruttere en masse immigranter og så overlade dem til sig selv på de anviste hedeområder. Da det også straks blev klart, at man ikke kunne indlogere dem hos omegnens bønder, gav det sig selv, at man snarest muligt måtte i gang med at bygge gårde til dem. Det var synspunkter, som fandt opbakning i Rentekammeret, der som tidligere omtalt allerede den 27/11 1759 beordrede, at der skulle opføres 9 gårde til de først ankomne. Forud havde kommissionen indsendt 2 sæt alternative tegninger med tilhørende økonomiske overslag, det ene efter pfalzisk og det andet efter dansk byggeskik – med anbefaling af den danske variant, der var den billigste.

Gårde blev dengang opført i bindingsværk, dvs. et stort træskelet, der efterfølgende blev lagt tag på og hvor bindingsværkets fyldinger, ”tavler”, så blev fyldt ud. Gavlene skulle være skrå. Der var i virkeligheden tale om et modulært system, idet der var en fast afstand mellem hvert ”fag”, dvs. stuehusenes og staldenes størrelse blev bestemt af antallet af fag. Ifølge forslaget skulle bygningerne tækkes med lyng og ”mønnes” (udstyres med rygning) med tørv. Kammeret sagde god for 10 fag til stuehusene og 15 fag til den kombinerede stald og lade. Fundamentet skulle være lokale marksten af passende størrelse. Tavlerne i bindingsværket skulle forberedes med et træskelet og efterfølgende klimes med ler. Stuehusene skulle være færdige inden 1/6 1760 og udhusene inden 1/9 1760. Med bindingsværk af eg og spær med lægter af fyr ville hver gård løbe op i 262rdl plus 31rdl i øvrige materialer og arbejdsløn, altså i alt 293rdl pr. ”jysk” gård. I den pfalziske variant ville prisen løbe op i 332rdl.

Den 14/1 1760 blev der afholdt licitation på Knudstrup Kro. Deltagerne var repræsentanter for kommissionen og interesserede tilbudsgivere, heriblandt kancelliråd Steen Steensen til Aunsbjerg. Der blev dog ikke afgivet tilbud på mødet, og få dage senere ændrede projektet omfang, idet Kammeret nu beordrede, at der skulle bygges 37 gårde i alt – jf. at der jo i 1759 netop ankom 9+28 familier. Ordren var stilet til stiftamtmanden, der desværre var på rejse og derfor først fik den i hænde med 1½ måneds forsinkelse.

På mødet den **26/2 1760 i Klode Mølle** mellem kommissærerne var det nu indlysende, at de angivne færdiggørelsesterminer ikke var realistiske, derfor beslutningen om de interimistiske hytter til kolonisterne. Med udvidelsen at projektet som følge af stadig flere kolonister bortfaldt enhver tanke om at udlicitere byggeriet: *Staten måtte selv stå for byggeriet som både bygherre og entreprenør.*

Der skulle nu fremskaffes materialer, dvs. grundsten, tømmer, træ, ler og taglyng. Lyng var der nok af, men resten måtte skaffes fra andre steder. Sten til sokler var der masser af lige uden for hederne, men her løb man ind de første chikaner fra de omliggende herregårde, der ikke mente af have sådanne, selv om de lå rundt i store bunker, indsamlet fra markerne, Steensen var her igen den positive undtagelse. Det endte med, at Trappaud fik Rentekammeret til at udfærdige en skrivelse til lodsejerne om, at stenene kunne tages, hvor de fandtes, når bare det kunne ske uden skade.

Egetømmeret skulle findes i de jyske skove, men det viste sig (også) ugørligt, da der næsten ikke fandtes skove længere. Nu kom næste og værste benspænd: Der skulle ikke bygges til 37 men 230 familier! Alt sammen i løbet af få måneder i 1760, og det var stadig uklart, efter hvilke tegninger, gårdene skulle opføres, da der 2 alternativer på bordet, jf. ovenfor. Men det var heller ikke nok, for nu kom den kongelige lakaj og nyudnævnte **inspektør Stiwitz** på banen med egne meninger – og nye tegninger – så nu var der 3 alternativer.

Kommissærerne holdt efter bedste evne fast i deres variant ved at pege på, at de to andre ville fordyre byggeriet – Stiwitz’ ville koste 28rdl ekstra. Den 28/3 berettede Hoffman om de forskellige udfordringer med materialerne og foreslog, at man udelukkende baserede træværket på fyr, der kunne købes i Norge og blive leveret i Fredericia. Og sådan blev det. Fra købmændenes oplagspladser i Fredericia skulle tømmeret til en tømmermester i Randers for at blive ”hugget”, dvs. få omdannet de rå tømmerstokke til bjælker, som dernæst blev omdannet i de rigtige dimensioner og former, så de var lige til at samle til råhuse på byggepladserne – de såkaldt ”hugne huse”. Faktisk et rationelt system, der også muliggjorde nedtagning og flytning af gårdene, hvilket skulle blive realiteter nogle få år senere for en pæn del af dem.

Den 6/6 1760 var der ”byggemøde” i Kolding mellem kommissærerne og Ahlefeldt, der var blevet opmærksom på visse muligheder i Stiwitz’ tegninger: Der var nu i hver gård plads til 2 familier! Ved samme lejlighed lykkedes det også at fornærme amtmand Trappaud, der undervejs i forløbet ikke var blevet indviet i Stiwitz’ tegninger. I brev af 26/6 til Hoffman beklagede han sig over dette, idet han jo af kongen var blevet befalet at indtræde i kommissionen med særligt henblik på byggeriet, og nu erfarede han, at Stiwitz’ løsning blev godkendt den 11/6. Den gode amtmand er her kørt godt og grundigt over og skal nu uden at have været inddraget administrere en løsning, han ikke har været en del af og derfor imod. Endelig beslutning om at følge Stiwitz’ plan blev truffet på et møde i Klode Mølle med deltagelse af Ahlefeldt den 5/7, dog således at de første 37 gårde, hvortil tømmeret allerede var indkøbt, skulle bygges ifølge kommissionens tegninger, men som ovenfor allerede nævnt nu indrettes til 2 familier i hver gård.

Her trækker VA lige vejret og opholder sig ved forløbet: Byggeomfanget havde i løbet af få måneder udviklet sig fra 9 gårde til et ”svimlende stort antal”, men hvor mange var et åbent spørgsmål, der afhang af ankomsten af et ukendt antal kolonister. Gårdtypen havde ændret sig fra den jyske type med krumt egetømmer og lerklining til et nyt og forbedret design med regelret fyrætømmer, der nu skulle have tavlerne udfyldt ved opmuring af brændte teglsten. Det var godt nok (formodede man) dyrere end den jyske model, men resultatet ville blive velbyggede gårde, et aktiv for staten. Fremskaffelsen af teglsten gjorde det nu nødvendigt at opføre teglværker ved de nærmest steder med forekomster af anvendeligt ler.

Teglstenene var således en ny udfordring, men ind på scenen træder en bemærkelsesværdig person, doktor Erichsen, **læge og apoteker Joh. Gottfried Erichsen**, der kunne mere end lave åreladninger og brygge medicin. Han kom fra et job som leder af en salpeterfabrik (krudt) ved Frederiksborg og fik i første omgang i opdrag at lave jordbundsundersøgelser af hederne til brug for kolonierne. Den 17/5 ankom han til Fredericea, og efter en uges tid havde han styr på jordbundsundersøgelserne (!). Kommissionen havde fået fært af, at her var en overmåde praktisk mand, så de overtalte ham til at anlægge to teglværker i hhv. Skræ og Hvam tæt på Alheden. Hans design var *”en tegllades opbygning og nogle få og ringe redskabers og tvende gamle hestes anskaffelse; en ringe faldovn, som graves i en bakke, kommer slet ikke i konsideration betræffendes omkostningerne (dvs. faldovnen koster ikke noget, JRJ)... Får jeg kun tømmer til laden og aldrig er pengeløs, så håber jeg underdanigst at præstere i år og næste år så mange mursten, som behøves”*. Inden udgangen af juli måned var begge værkerne i gang og snart var de første mursten klar til levering, skønt sommeren 1760 var usædvanlig regnfuld. Værkerne fungerede fuldt tilfredsstillende skønt de kunne knibe med at følge med, da byggeriet var på sit højeste. Den 14/8 overdrog Erichsen teglværkerne til **cand. theol. Søren Thestrup**, hvorefter han drog videre til hertugdømmerne. Meget tyder imidlertid også på, at han spillede en afgørende rolle for introduktionen af kartoflen som afgrøde på heden. Se mere om dr. Erichsen under Sammenfatning (side 23) og biografier.

Ligeledes i august kom tømmeret til de første 8 huse fra Randers til Havredal, de første af de 30 gårde. Grundstenene var i forvejen lagt på plads, ”med besvær” ifølge Hoffman. Efter rejsning fulgte lyngtækningen. Lyngen blev tilbudt fremskaffet af Steensen, som imidlertid ikke kunne skaffe de nødvendige folk hertil, da husmænd og daglejere i forvejen var beskæftiget på teglværkerne. Steensen pegede på den nærliggende mulighed og selvfølgelighed, at kolonisterne selv kunne plukke lyngen, som jo var tilgængelig lige ved byggepladserne, men her var der modstridende interesser på spil, som endte med at tippe i retning af, at de hellere ville anlægge haver og bryde hede, da byggeriet ikke var deres sag... Det enorme projekt gjorde det selvsagt umuligt at overholde fristerne, og det førte igen til stor utilfredshed blandt kolonisterne.

En opgørelse 10/12 1760 ser således ud

	Planlagt opført	Heraf rejst	Heraf beboelige
Havredal	30	25	14
Grønhøj	30	15	8
Frederiksmose	15	10	2
Frederiksdal	15	15	3
Christianshede	10	10	1
I alt	100	75	28

Ved beboelige huse var pr. definition huse forsynet med skorsten, dvs. adgang med til madlavning og varme. En betydelig præstation under omstændighederne, må man medgive, men den stærkt varierende færdiggørelsesgrad var selvsagt et problem mellem kolonisterne indbyrdes. Vinteren stod for døren.

Amtmand Trappaud, der ofte måtte være til stede på byggepladserne og derfor blev forbundet med forsinkelserne, blev løbende udsat for stærke mishagsytringer og frygtede undertiden for sin sikkerhed. Han gjorde heller ikke tingene lettere for sig selv ved at give ordre til at tilmure skorstene i loftshøjde, så røgen gik nedenud. Hvorfor vides ikke, men det ligner unægtelig gengæld for den chikane, han var udsat for. Specielt fordi det især gik ud over visse uformelle ledere blandt kolonisterne.

1761. Nu skulle byggeriet færdiggøres på Alheden, herunder ikke mindst også udhusene, der jo var en forudsætning for at drive landbrug. Her løb man – igen – ind i trakasserier om design, idet der var to muligheder: Fritliggende udhuse eller udhuse sammenbygget med stuehusene. Stiwitz ville have den sammenbyggede model, men stuehusene var allerede ”hugne” uden at der var taget højde for sammenbygning; en ændring ville betyde en fordyrelse osv. osv. Det endte med fritliggende udhuse og forsinkelser. Efteråret nærmede sig igen, og kolonisterne var dybt frustrerede, en frustration, der ikke var fremmede for byggeriet, idet den udmøntede sig i selvtægt på byggepladserne. De tog byggematerialerne og gik selv i gang med at færdiggøre husene, hvilket førte til endeløse sammenstød (ofte slagsmål) med håndværkerne, der forlod arbejdet, mens de svor på aldrig at vende tilbage. De var i øvrigt også ofte døddrukne og kunne ikke arbejde flere dage pga. tømmermænd (no pun intended). Trappaud var fortvivlet, han var gammel og udslidt, 60 år i 1760, og bad sig med henvisning til helbred og alder fritaget. Det kongelige svar var: *”Uden svar at henlægge”*.

Byggeriet på Randbøl Hede var underlagt Hoffman med Diechmann som hjælper. Som følge af de spegede ejendomsforhold med køb af ejendomme mv. kom det derfor senere i gang, men kunne så også trække på nogle af de dyrekøbte erfaringer nordpå. Her omtales tyveri af fjæle (brædder), der var kostbare, som et problem, der førte til retslige skridt. Alt i alt gik det dog mere gnidningsfrit end på Alheden og de to områder blev færdige næsten samtidigt. Inden udgangen af 1762 var vistnok samtlige kolonister flyttet i deres huse (VA, s. 111). Han opgør den samlede pris for de 43 gårde til 14.211 rdl og 38sk svarende til 330rdl pr. gård. Men en senere samlet opgørelse over de 109 på Alheden og de 43 på Randbøl hede, når frem til et noget dyrere resultat: 88.288rdl svarende til ca. 580 rdl pr. gård, eller cirka det dobbelte af en jysk gård. Ikke unormalt, når staten bruger penge...

VA gør status over forløbet. Det forcerede tempo gik ud over kvaliteten, herunder ringe sammentapning af bindingsværket, så flere huse blæste omkuld allerede den første vinter. Mange af skorstene var blevet opmuret af ubrændte sten, så de skred naturligvis sammen efter regnvejr. De

første kolonier blev anlagt under hensyntagen til mulighederne for at finde vand, de senere uden og det gav ekstra udfordringer med at finde vand og grave brønde. Også her gav dr. Erichsen værdifuld bistand via hans forbindelse med brøndgravere.

1759 – 1765 overblik over til - og afvandringerne.

Projektets kaotiske forløb indrammes bedst gennem et overblik over kolonisternes ankomster og senere afvandring gennem de første 5-6 år. Underligt nok er det slet ikke så ligetil at få et talmæssigt overblik over bevægelserne i strømmen af kolonisterne, selv om disse forhold er helt centrale for at forstå det kaos, der kom til at præge det.

Indvandringen var koncentreret med de første få familier i 1759, de mange i 1760, hvorefter den hurtigt klingede af og ophørte. Afvandringen, hvoraf de første havde karakter af udvisninger, var koncentreret i 1763 og 1765, mens der over hele perioden skete en løbende udsivning af ganske mange familier. Den store udrejsebølge i 1765 havde karakter af et godt tilbud om udrejsepas og -betingelser, som mange tog imod, hvorefter der for første gang i forløbet blev et fornuftigt forhold mellem antallet af gårde og familier, dvs. som hovedregel 1 familie pr. gård.

Tilgange. Familier og gårde.

Kilderne, især *VA*, er omfangsrige. Koloniseringen har mange aspekter, som de behandler med varierende vægt, men de er selvsagt alle inde på opgørelser af mængder. Antal personer, antal familier, antal ankomster, antal afgang og antal gårde.

Antal kan netop specificeres på flere måder: Antallet af **personer** - mænd, kvinder, ugifte og børn, men for mig at se, er det det centrale begreb **familier**, idet antallet af familier er udtryk for bosætningsopgaven, nemlig antallet af **gårde**. Helt så nemt er det så alligevel ikke, idet ligningen 1 familie = 1 gård i første omgang ikke lod sig realisere. Også her er kilderne lidt utydelige, men den uventet store tilstrømning førte til nødløsningen 1 gård = 2 familier.

Det tilvandrede antal familier, familiernes egnet i forhold til formålet (hedeopdyrkning, befolkningsforøgelse), tilvandringens hastighed, de organisatoriske rammer for projektet, antallet af gårde, koloniernes jordbundsforhold, ”integrationen” og immigranternes alternativer udgør de overordnede faktorer i koloniseringen. Med integrationen sigtes her til processen fra hvervning, ankomst, midlertidig indkvartering, underhold indtil indflytning på gårdene, dagpenge og anden støtte i årene efter bosættelserne, samspillet med myndighederne og de danske naboer og kultursammenstød.

Det tilvandrede antal familier og deres kvalifikationer i forhold til formålet med projektet udgjorde sammen med hedens natur og modtagelsen af dem de overordnede succeskriterier. Samtlige faktorer bar kimen til fiasko i sig.

Kilderne er bestemt ikke enige i opgørelsen af antallet af kolonister (**familier**), der varierer ganske meget, nemlig fra 294 til 327, og som ydermere undertiden blandes sammen med antallet af gårde: En kilde (side 26) omtaler f.eks. fejlagtigt 300 gårde i Jylland, der for 1762 specificeres (side 20) således:

Frederikshede (Havredal)	60
Frederikshøj (Grønhøj)	60

Frederiksdal (Kompedal)	30
Frederiksmose (Gråmose)	30
Christianshede	20
Julianehede	15
Alheden i alt	215
Frederiksnåde	20
Frederikshåb	40
Moltkenberg	26
Randbøl hede i alt	86
Total Nørrejylland	301

Det turde være umiddelbart indlysende, at der her IKKE er tale om *gårde*, men *familier*, og at antallet af gårde er det halve. *VA* opgør da også side 107 antallet af gårde (ult.1760) til 100 på Alheden (excl. Julianehede), og på side 110 anføres 43 gårde på Randbøl Hede.

Der opføres således ca. 150 (dobbel-)gårde til de ca. 300 familier fordelt på 9 kolonier i Nørrejylland.

Nielsen og Bitsch-Larsen har på side 14 en statistik over sammensætningen af 100 familier på i alt 418 medlemmer, dvs. en gennemsnitlig familiestørrelse på 4,2 personer. Den samlede indvandring (tilgang!) kan dermed anslås til 12-1400 personer. De 43 første familier ankommer allerede i 1759, de næste godt 200 året efter og de sidste 30-40 stykker i 1761, men opgivelserne i kilderne varierer i intervallet ca. 290 – 327, dvs. i runde tal **300 familier**.

Afgange

Som følge af det tumultariske forløb, der bl.a. indebar et langt større antal indvandrere end der var en jordisk chance for at give et eksistensgrundlag på hederne, måtte der før eller senere ske en reduktion i antallet af familier. Dette kom især til at ske af to omgange, nemlig i (1) 1763 hvor kommissærerne havde indstillet 112 familier til bortvisning, hvilket efter Rentekammerets mening var for mange, så listen blev indskrænket til 68 familier. (Alheden og Randbøl sammenlagt).

I november 1764 fik Rentekammeret ny chef, da den fremkommelige **Hans Ahlefeldt** blev afløst af **Ditlev Reventlow** (1712-83), der var en rigtig budgetbisse og straks viste det ved at smække kassen i: Ved ordre af 10. august 1765 meddeler han, at med udgangen af (2) 1765 ville det være slut med både dagpenge og fourage (foder mv. til besætningerne). Kommissærerne fik besked på, at videregive dette til kolonisterne og tilføje, at de, som herefter ikke ønskede at blive, gerne måtte rejse!

Set fra mange af de hårdt prøvede kolonisters side var ordren af 10. august et frihedsbrev, og mange besluttede sig for at rejse. *VA*, side 178, specificerer virkningen:

Alheden	53 familier rejser, 51 bliver
Randbøl Hede	32 familier rejser, 10 bliver
I alt	85 familier rejser, 61 bliver

Nu ville det jo være dejligt, hvis bogholderiet stemte: $300-68-85 = 147$, der jo *burde* have været 61, jf. lige ovenfor. Differencen på hele 86 familier ud af 300 er da mere end rigeligt til at give slemme

revisorpåtegninger i ethvert regnskab! VA studser også og henviser til rømnings, der åbenbart har været af langt større omfang end indrømmet i kommissærernes indberetninger.

Men tilbage på hederne er ved **udgangen af 1765 ud af ca. 300 familier kun 61 tilbage**, dvs. ca. 20%. For Alhedens vedkommende er ud af 51 de 46 samlet i Havredal og Grønhøj, der ganske rigtigt også havde bedste (læs: de mindst ringe) forudsætninger for et eksistensgrundlag. NB: Der viser sig at være nogen uenighed om antallet af tilbageblevne: Foreningen "Kartoffeltyskerne på Alheden" anfører på deres hjemmeside kun 51 familier, mens Wikipedia på siden "Kartoffeltyskere" opgiver tallet til 59, så det...

Ankomst, bosættelse og udvikling.

De kom vandrede ad landevejen...

Første kolonne brød op den 28/8 1759 med kurs mod Lübeck, hvorfra de med skib ankom til Århus. Omkring den 17/10 ankom de første 9 familier til Viborg.

Et imponerende tempo eftersom Frankfurt-Lübeck jo foregik til fods gennem et krigsførende land. Yderligere to mindre kolonner ankom inden udgangen af 1759. I 1760 gik det for alvor løs: I alt 200 familier ankom til Altona (dengang en del af Danmark), Fredericia, Vejle og Kolding. Status 31/12 1760 var 265 familier bestående af i alt 965 personer kommet til Nørrejylland (dvs. Jylland nord for Kongeåen) alene! Set ud fra datidens befolkningstæthed var det mange, rigtig mange, og der kom endnu flere.

De kom til et land, der var helt uforberedt. Forberedelserne og opgaverne efter ankomsten kan dels beskrives, som de foregik, og dels som de havde været til at forudse.

Skuffede forventninger og den første modstand.

17/5 1760: *Efter en rundtur på hederne forkastede repræsentanter for kolonisterne i Kolding og Fredericia dem alle. De ville overhovedet ikke bo der!* Og efter at have forklaret deres indtryk for de ventende ca. 100 ankomne familier meddelte disse, at de ville have anvist bedre jord.

Den 5/6 mødtes de med kongen (Frederik 5.) i Gudsø skov. Kongen talte nådigt til dem og skænkede dem 300 rdl. til fordeling, når de var kommet så godt i vej med at opdyrke hederne. Men situationen udviklede sig og Moritz anbefalede bl.a. sågar at fratage kommissærerne ledelsen af kolonierne, mens Hoffman omvendt mente, at samme Moritz måtte være selvskreven til at få kolonisterne til at falde til ro med henvisning til hvervningsbetingelserne. Rentekammerets chef, Ahlefeldt, var inde på at sætte de oprørske blandt kolonisterne i fængsel i Fredericia, men dette var på den anden side betænkeligt, idet der jo endnu ikke var tale om kongens undersåtter, så hvordan var deres retlige stilling så egentlig? Og Moritz' plakat indeholdt intet herom.

Situationen tilspidsede sig, og efter tilbageholdelse af dagpenge i 11 dage (!) blev der afholdt møde under forsæde af Diechmann med 6 af hovedmændene, som blev afkrævet svar på, om de nu (efter al balladen) var villige til at drage ud på hederne? De 6 havde medbragt Moritz' hverveplakat og afslog, med mindre de kunne blive anvist bedre jord. Diechmann lod da de 3 af hovedmændene arrestere, hvilket rystede de øvrige, som erklærede at de - når der blev brugt magt mod dem - ville tage til hederne, men de forlangte udtrykkeligt skriftlig bekræftelse på, at såfremt projektet mislykkedes, hvad de var overbeviste om ville ske, så skulle deres kone og børn hjælpes, samt at de

selv måtte vælge mellem de ledige pladser i kolonierne. Dette blev imødekommet, de fængslede blev løsladt, dagpengene udbetalt og nogle af kolonisterne drog straks mod hederne.

4 andre hovedmænd blev imidlertid straks udvist, heriblandt en vis skoleholder, Pauli, der senere vendte tilbage og efterlod sig spor i historien (Som dog stort set udelades her).

Godt en uge senere blev kolonisterne, som stadig var indkvarteret i Fredericia og Kolding, indkaldt på rådstuen i Fredericia for at aflægge troskabsed til den danske konge. Men 18 familier nægtede dette, med mindre skoleholder Pauli måtte vende tilbage. 8 af familierne ville under ingen omstændigheder blive og forlangte rejsepas og eftergivelse af dagpenge, da de intet ejede. Myndighederne afslog at lade Pauli vende tilbage, *hvorefter de 18 familier fastholdt beslutningen om at rejse!*

Deres standhaftighed ved vurderingen af projektets håbløshed og beslutningen om rejse hjem trods alle hverveplakatens gyldne løfter, herunder dagpenge, fortjener den dybeste respekt. De havde jo ret og den danske regering tog i den grad fejl. Allerede få dage senere aflagde de forblivende troskabsed i Alhedens kolonier. Nu var alle kolonisterne den danske konges undersåtter, hvorefter det ville være en alvorlig forbrydelse at udrejse uden tilladelse, dvs. uden rejsepas.

Som et efterspil til denne opsætsighed og udvandring kom i foråret 1761 et tilbud fra Rentekammeret om, at skoleholder Pauli måtte vende tilbage, hvilket også sket. Samme tilbud gjaldt i øvrigt også de udvandrede, såfremt de havde fortrudt - hvilket dog ikke var tilfældet.

Hændelserne i foråret 1760 var et vink med en vognstang om, at projektet led af alvorlige mangler: Helt utilstrækkelig viden blandt beslutningstagerne i København om hedernes natur og potentialer, alt for mange gyldne løfter under hvervningen, ingen eller ringe styring af antallet af indvandrende familier og ingen eller yderst ringe fokus på indvandrerne kompetencer samt en alt for svag organisering og planlægning af bosættelserne. Og resultatet blev kaos.

Forhåbningerne og virkeligheden. De første udvisninger.

Allerede i efteråret 1761 var det ved at gå op for Rentekammeret, at projektet vist ikke var helt så simpelt som bare at sende en masse mennesker ud på hederne. Rentekammeret første antagelse var, at kommissærerne og deres nu ansatte hjælpere vist ikke rigtig var deres opgave voksen, og at de nu hellere måtte tage sig sammen - alt sammen pakket pænt ind i datidens elegante sprogbrug.

Kommissærerne svarer lige så høfligt tilbage, at hvis man i København mente at have andre og bedre kvalificerede, så skulle de da bare straks sættes til det! Det havde man selvfølgelig ikke, men man havde fornærmet kommissionen godt og grundigt ved at afsløre, at man overhovedet ingen fornemmelse havde af, hvad man havde lagt på dens skuldre.

Baggrunden var en skrivelse til Kammeret fra en rådmand og landstingsskriver, som især pegede på, at mange af de åbenlyse mangler i kolonierne skyldtes mangel på opsyn og ledelse. Han pegede i øvrigt også på kolonisternes levemåde, der lå langt over de jyske bønders, der jo ikke fik dagpenge men i stedet skulle betale skatter mv. Amtmand Trappaud medgav, at der var store problemer med opsyn og ledelse, opgaver som der allerede var brugt mange kræfter på at løse ved ansættelse af folk hertil, men som de fleste betakkede sig for trods god betaling, sikkert fordi det var et i særklasse utaknemmeligt hverv. Kolonisterne havde ingen respekt for dem og chikanerede dem tværtimod af hjertens lyst. Det var noget, som kom til at forfølge projektet i mange år.

Problemerne belyses indirekte af et forslag om beføjelser til at fremme "orden og lydighed" fremsat af Trappaud i foråret 1761: I tilfælde af opsætsighed, sammenrotning, fornærmende og grimt sprog, så skulle de formastelige i fangehullet i Viborg - og selv afholde alle omkostningerne herved. Og hvis kolonisterne dækkede over dem, skulle der trækkes lod om, hvem der i deres sted skulle afsone! Ligeledes foreslog han, at kolonisterne i højere grad skulle have pligt til at deltage i byggeriet af deres gårde. Rentekammeret fandt dette helt urimeligt og afslog. Samme skæbne led en række andre forslag.

Sideløbende hermed indløb en strøm af klager fra de jyske bønder over deres nye (påtvungne) naboer: De lod deres stude ødelægge deres marker og truer danskerne med bank, hvis de brokkede sig. Danskerne tog i et tilfælde kolonisternes dyr på stald som sikkerhed for erstatning af ødelæggelserne, men kolonisterne var så truende og skræmmende, at de bare fik dyrene igen uden nogen erstatning. Kort tid efter hævnedes de sig oven i købet ved at gennembanke nogle hyrder og true dem med det, der var værre, hvis de tog deres dyr igen. Nogle dage senere kom kolonisterne igen med en flok stude, og da de lokale søgte at hindre dette skete følgende optrin iflg. senere klage: *"Da vi begav os derhen, blev vi af de tyske folk beegnede med sådan Gewalt, at jeg, Anders Laursen, og jeg, Anders Andersen, begge fæstere af den halve Rabisgård, segnede ned, svimede og faldt døde (!) til jorden, hvorefter de endnu fremdeles vedblev på morderisk vis og måde med store piske, prygl og lange stokke at slå os begge store knuder samt blodige slag. Men især blev jeg, Anders Andersen, meget ilde skamferet og således fortorsket, at det vil skade og minde mig i min levetid"*. (151) Jo-jo, kolonisterne vidste nok, hvordan man satte sig i respekt blandt de danske naboer. Vold var dengang langt mere udbredt end nu, men kolonisterne udviste en voldsparathed, der langt overtrumfede det vante. Rabisgård hørte under Fr. Schinkel til Hald, som forfulgte sagen, men kolonisterne var jo kongens bønder, hvilket faktisk stillede de to parter ulige, og sagen endte med et forlig med 2rdl til hver af de skadelidte. Episoden var ikke enestående, men der kunne også til undskyldning for kolonisterne argumenteres for, at der i områderne fandtes arealer, der var omstridte, dvs. der var uklarhed om, hvem de tilhørte.

Det hjalp heller ikke, at kolonisterne under forhør af sådanne sager optrådte med utilsløret respektløshed og arrogance. Måske dårlig samvittighed over de elendige og kaotiske forhold under etablering af kolonierne var medvirkende til den eftergivende optræden over for dem, men i løbet af 1761-62 gled styringen af kolonier og kolonister efterhånden kommissærer, amtmænd og koloniinspektører af hænde. Amtmand Trappaud frygtede således for sin personlige sikkerhed, når han var på besøg i kolonierne. Det var efterhånden tydeligt, at der blandt dem var "sammenløbne og sammenskrabede folk", dvs. lykkeriddere og bundskrab, der efterhånden havde fået den opfattelse, at de danske myndigheder nærmest ville holde på dem for enhver pris. Ud over at det i sig selv var helt uholdbart, betød det også, at de overførte unoderne til ellers ærlige kolonister.

Kaosset i forbindelse med etableringen af kolonierne, herunder for megen lediggang, førte imidlertid også til indbydes strid mellem dem. Under udredningen af en sådan konflikt og under indflydelse af alkohol opstod der under en hjemtur fra Knudstrup kro et slagsmål med dødelig udgang. Den påfølgende retssag blev ført så amatøragtig, at de tre anklagede så deres snit til at flygte for ikke at blive set siden.

Noget måtte gøres for at genvinde kontrollen. Hoffman foranledigede i løbet af 1763, at der blev ansat en ny koloniinspektør (Hans Kjærsgaard) til Alheden og nærliggende heder, og at uønskede og uegnede kolonister blev bortvist. Dette var en kilden sag, da regeringen opfattede befolkningstilvæksten som noget i sig selv positivt og derfor, og Hoffman måtte derfor imødesæ

langstrakte forhandlinger herom.

I en skrivelse af 24/5 1763 til Rentekammeret henholdt han sig til, at han tidligere havde meldt, at 112 familier var "udygtige og uden alt håb til forbedring". De var i øvrigt "skræddere", skomagere, bissekræmmere og slige i agerdyrkning udygtige folk" og ved inspektion havde man konstateret, at deres gårde var i slet stand sammenlignet med de gode kolonister. Desforuden var de "vilde og uartige".

Hoffman påpegede desuden, at den anbefalede reduktion ville gøre de muligt i langt højere grad at undgå at mange familier skulle dele en gård beregnet til én familie. Han sluttede af med, at man skulle passe på ved udvisningen, så "vold og overlast" blev undgået. Disciplinkrisen var i høj grad nærværende.

Den 11/6 svarede Rentekammeret i en lang skrivelse, der nu også begyndte at sætte rammer for projektets økonomi med max. 10.000rdl, ligesom dagpengene skulle halveres allerede fra den 1/7. Mht. bortvisningerne var kammeret noget lunken: Det var OK med åbenlyst uegnede, men at de skulle omfatte mere end en tredjedel af samtlige ankomne familier var man meget skeptisk over for, og Hoffman & Co. skulle foretage endnu en og måske knap så nidkær gennemgang af kandidatlisten. Endelig fulgte nogle anvisninger på håndteringen af bortvisninger, så de bortviste ikke berigede sig med besætning, maskiner og bohave - ligesom de blev inviteret til at søge anden beskæftigelse i hans majestæts riger og lande.

Den endelige liste blev ved den fornyede gennemgang reduceret fra 112 til *68 familier*. Listen var for hver familie forsynet med ganske bramfri karaktergivning...

Den 5/7 meddelte Hoffman, at man havde bekendtgjort Rentekammerets ordre om bortvisning, og at den "var et tordenslag for samtlige". Sagen udviklede sig til en med opstand/strejke blandt kolonisterne, mens rygterne svirrede om, at regeringen havde planer om at sælge hederne med beboere til private proprietærer. Hvis dagpengene blev nedsat som bebudet, ville de ikke længere blive i landet. Hoffman arbejdede stadig på yderligere reduktion af familierne - hvad der var det eneste rigtige - men fik et henholdende svar: Det skulle godkendes af kongen, dvs. hedeolonisationen havde kongens personlige interesse.

I mellemtiden truede et fuldstændigt sammenbrud, og Hoffman måtte gøre sit yderste for at berolige kolonisterne. Iflg. Moritz' hverveplakat var de stillet fæstebrev i udsigt, hvilket man fra dansk side imidlertid ikke havde noget hastværk med - tværtimod. Han fik derfor i al hast udarbejdet et udkast til fæstebrev, som blev kundgjort for kolonisterne, men uroen fortsatte.

Hoffmann foreslog en opblødning på det vigtige spørgsmål om dagpenge, mens det med fæstebrevet fortsat trak ud, men han fik en næse for udkastet. Her havde regeringen fået kolde fødder og overvejede forskellige manøvrer for at slippe uden om løfterne fra Moritz, der nemlig ikke var blevet forhåndsgodkendt i København.

I stedet udarbejdede regeringen en helt ny konstruktion (17/9 1763), som kaldtes husbondholdbreve for at "spinne" sagen derhen at kolonisterne ikke skulle være kongens fæstere men selvejere på en overgangsordning med aftrapning af støtten. Forslaget opfyldte faktisk alle plakatens løfter og mere til - blot ikke frihed for tiende! Problemerne var hermed skudt midlertidigt til hjørne, altså ikke løst som vi skal se i det følgende, men overbefolkningen i kolonierne var i det mindste dog lettet noget.

Reformer og ny udrejsebølge i 1765.

Den alt for store tilstrømning havde som nævnt ført til oprettelse af kolonier sydøst for Alheden: Frederiksdal, Frederiksmose og Christianshede, områder så uegnede som livsgrundlag, at man ret hurtigt så sig nødsaget til at nedtage og flytte 27 ud af 40 gårde, hvilket selvsagt var meget bekosteligt.

Et afgørende vendepunkt kom imidlertid, da Ahlefeldt den 19/11 1764 blev afløst som chef for Rentekammeret af Ditlev Reventlow, som ikke havde noget i klemme i hedeprojektet. Og da riget fattedes penge som følge af truende krigsfare, så skulle der nu findes besparelser, store besparelser. I begyndelsen af 1765 trak det derfor op til den perfekte storm mod projektet:

Kongen alvorligt syg, og Moltke dermed svækket, Reventlow var ny chef for Rentekammeret, rigets finanser var i en sørgelig forfatning og dertil en truende udenrigspolitisk situation, der krævede rigets hele finansielle formåen og lidt til. Sidst, men ikke mindst, var det efterhånden tydeligt for alle, at hele kolonisationsprojektet var en kæmpemæssig fejltagelse og økonomisk katastrofe. Flytningen af de 27 gårde til jomfruelig hede, hvor hele den langvarige og usikre proces nu kunne starte forfra, var det halmstrå, der knækkede kamelens ryg.

Nu blev der fokuseret på hurtigst muligt at få sat en prop i pengestrømmen til kolonierne, og hvis dette ikke bekom kolonisterne vel, var de mere end velkomne til at forlade landet: Når de havde afleveret kreaturer og redskabet ville der straks blive udfærdiget rejsepas, jf. Reventlows ordre af 10/8 1765.

Hoffman var fortvivlet og forsøgte sig (hvilket givetvis var helt uhørt dengang) hos rigets mest magtfulde mænd, A. G. Moltke og udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, men uden resultat. Hoffman undlod ikke at slå på, at det hele projekt var sat i værk uden hans anbefaling: "Nådige herre! Vi er uskyldige i, at dette etablissement har kostet så store penge, vi har ej proponeret de fremmede kolonisters indtagelse, mindre at de skulle blive så mange..." Altså: Løsningen med immigranter og da slet ikke i så stort et antal var ikke hans forslag eller idé, men noget der var trukket ned over hovedet på ham/dem.

Projektmagerne afviste alle indvendingerne, de havde bare fulgt gode merkantilistiske virkemidler, såsom import af fremmed arbejdskraft til befolkningens velsignede forøgelse. At det så ikke virkede efter hensigten på de jyske heder var beklageligt, men jo op til bl.a. Hoffman at få det bedst mulige ud af.

Den brede befolkning, især den jyske, der blev stærkt påvirket af kolonierne, herunder mængder af voldsomme byrder med tvangsaflevering af foder og pligtkørsel, hadede projektet af et godt hjerte. Disse byrder endte selvsagt hos de herremænd, der måtte lægge bønder og naturalier til, ofte når det var mest ubelejligt, såsom i høsten. De var rasende og klagede naturligvis til Rentekammeret. Hertil kom, at de havde koloniinspektørerne mistænkt for chikane og afpresning ved at afvente de mest ugunstige tidspunkter for levering af ydelserne, idet de da kunne veksles til rede penge. Det må heller ikke glemmes, at kolonierne ikke var ene om misvækst og kvægsygdomme, tildragelser hvor de "indfødte" ikke bare kunne påkalde hjælp fra Rentekammeret.

Alt dette udspillede sig også under påvirkning af udenrigspolitiske forhold. Den Prøjsiske Syvårskrig sluttede i 1763 efter at have raset siden 1756 og i høj grad været baggrunden for kolonisternes opbrud fra hjemlandene. Freden åbnede dels for hjemvenden ikke bare til "Tyskland"

(Tyskland fandtes faktisk ikke), men også - og især - til Katharina den Stores Rusland, hvor jordbundsforholdene var langt bedre end på de jyske heder.

Kolonisterne var velunderrettet om de alternative muligheder, da Reventlows ordre af 10. august blev kendt. De oplevede den i virkeligheden som et frihedsbrev: De var pludseligt ikke længere stavnsbundne og mange af dem blev fuldt forståelig grebet af en frihedsfølelse og opfyldt af tanker om at slå til, mens chancen var der. Kommissærer, amtmænd og inspektører fik nu travlt med at sikre, at de rejselystne ikke gav sig til at realisere kreaturer, foder og redskaber, som var stillet gratis til rådighed for dem. Dette blev bekendtgjort gennem kirkerne, og det virkede, idet der kun kendes ganske få uregelmæssigheder.

Fra nogle af de "marginale" kolonier såsom Frederiksdal og Frederiksmose indsendtes en samlet begæring om rejseпас, ligesom mange fra Randbøl hede søgte. Grønhøj og Havredal var mindst påvirket. Efter afregning med inspektørerne kunne der udstedes пас og familierne rejste. Sikkert med meget blandede følelser, idet mange bånd til de tilbageblivende blev revet over, hvortil kom usikkerheden omkring rejsen og deres kommende hjem.

Mange af dem endte som de såkaldte Volga-tyskere, der fik etableret blomstrende kolonier for at få dem smadret først af den russiske revolution og dernæst af 2. verdenskrig. På dette tidspunkt talte de stadig tysk og blev betragtet som potentielle forrædere af sovjetrusserne, der i vid udstrækning deporterede dem til Sibirien, hvor mange døde. Jeg tror, at de sidste spredte rester af dem endte med at emigrere til Tyskland i 1980'erne.

Omkring 1/12 1765 kunne der gøres status (familier):

Alheden: 17 bortrejste 46 tilbageblevne

Skygge Hede: 36 bortrejste 5 tilbageblevne

Randbøl Hede: 32 bortrejste 10 tilbageblevne

I alt: 85 bortrejste 61 tilbageblevne

Tillagt de 18 udrejste i 1760, de 68 udviste i 1763 og de 61 tilbageblevne kan der således redegøres for $85+61+18+68 = 232$ familier, der jo er ganske forskellig fra de 290 (300) familier, som brutto tilvandrede. Der må altså have været en hel del (ulovlige) rømninger, som kommissærerne har gået meget stille med. (Kilderne er i øvrigt ikke helt enige i antallet af tilbageblevne). Men status er ca. 60 tilbageblevne ud af ca. 300 ankomne, dvs. kun ca. 20%. Det var imidlertid ikke enden på tilpasningen, idet 8+2 kolonister på Alheden i begyndelsen af 1766 også forlangte rejseпас! Begrundelsen var mangel på kreaturfoder, dvs. endnu et forsøg på afpresning. Underligt nok blev de blankt afvist og truet med al landsens ulykker, hvis de forsøgte at rømme. Den 1/4 kunne Hoffman melde, at alle ti nu havde tænkt sig at blive og bad om fritagelse for straf.

Stabilisering og nye folk.

Koloniorganisationen stod nu med et større antal ledige gårde, som Hoffman tvivlede på ville blive overtaget af danskere, men Rentekammeret havde et tilbud om så gunstige vilkår, at de nærmest blev revet væk. I forbindelse hermed blev strukturen ændret således at nogle blev ændret til helgårde, halvgårde og husmandssteder. Herved blev $43\frac{1}{2}$ gårde på Randbøl Hede reduceret til 19. På Skygge Hede blev 47 reduceret til 32 gårde og 15 (jordløse) huse, hvilket skete i forbindelse med tidligere omtalte gårdflytning. Langt de fleste af denne nye gårdstruktur fik danske fæstere, mens de tilbageblevne tyskere ret hurtigt blev fordanskede.

Alhedens koloni forblev stort set sig selv, dvs. næsten udelukkende tysk med et meget lille dansk islæt, og sådan fortsatte det i de følgende godt 100 år. I årene efter 1765 gik det op og ned (på lavt niveau) på Alheden. Hoffman indsendte hvert nytår en indberetning herom. I år med misvækst ansøgte han om støtte - og fik det flere gange (1768, 1786) som lån på lempelige vilkår plus benhård opfølgning på vilkårene. Efterhånden udløb fristerne for de lovede friheder (skattefrihed). Utroligt nok blev de forlænget flere gange. Først i 1785 og i 1796 støtte til udskiftning af Grønhøj og Havredal samt - fuld ejendomsret til gårdene; oveni frihed for soldatertjeneste.

Selv langt ind i 1800-tallet bestod visse fordele, ja visse endda ind i 1900-tallet. Kan dette mon tilskrives et vist mål af dårlig samvittighed fra dansk side? I så fald ville det ikke være ubegrundet, og trods al støtten forblev Alhedens kolonister til det yderste fattige, indtil sidst i 1800-tallet, hvor kunstgødning og -vanding vandt frem og revolutionerede landbruget, ikke mindst på de magre jorde. Naturens "benlås" med jordens balance i næringsstofferne kunne nu løsnes med kunstgødning og afkaste ydelser, som man tidligere kun kunne drømme om.

Sammenfatning.

Finanskollegiet udarbejdede i 1783 en opgørelse af kolonivæsenets belastning af statsfinanserne. Den samlede pris var løbet op i **1.046.667 rdl**. Beløbet er svært at forholde sig til, men da gårdbyggeriet gik i gang beregnede kommissionen prisen for en "jysk" gård til 293 rdl, dvs. den samlede investering svarede til prisen for at nyopføre **3.572 jyske gårde**. Men der blev faktisk kun bygget $109+43 = 152$ gårde.

Der var ud fra alle betragtninger (med undtagelse af efterkommerne...) tale om et fejlslagent projekt, en såkaldt "hvid elefant", hvor investeringen ikke er i nærheden af at opfylde formålet, hvad regeringen jo også selv nåede frem til i 1765, da pengestrømmen blev skåret ned til et minimum og reduceret til noget håndterbart. Kolonisationen blev imidlertid ikke helt opgivet, hverken af staten eller af kolonisterne, hvad der tjener begge parter til stor ære. Grundlaget for og igangsættelsen, styringen samt gennemførelsen af projektet var helt håbløs og dermed et "godt" forbillede for utallige senere offentlige projekter, der undfanges som en strålende idé ved skrivebordene i København, men ender i en "black box", som slet ikke formår at realisere målet, mens uhyrlige summer forsvinder ned i hullet. Til sidst, men alt for sent, tvinges projektets fædre så til drastiske indgreb for at stoppe blødningen.

Indvandrerne møde med lokalbefolkningen kom også til at gennemspille temaer, der senere er genopført med vekslende succes. For hedeprojektets vedkommende oplevede de lokale i bred forstand det uforståelige, at disse fremmede nød store privilegier, herunder dagpenge, så de kunne nyde vin på beværtingerne i Viborg, mens de selv levede på et eksistensminimum. De generede ofte deres danske naboer ved at lade deres dyr æde af deres marker og tæskede dem, når de protesterede. De fik gårde, redskaber, husdyr og udsæd stillet til rådighed. De var fritaget for hele den palette af byrder, som hvilede på danske bønder – og alligevel fortsatte støtten langt ud over den lovede periode.

Deres danske naboer glemte omvendt, at de faktisk havde fået samme tilbud, men aldrig taget mod det (dog minus gårde til rådighed). De blev tilført nye idéer og afgrøder såsom – især – **kartofflen**, den eneste markafgrøde, der faktisk kunne yde et rimeligt afkast af den jord, der blev stillet til rådighed. De lærte, at det var en meget god idé at anlægge haver med blomster og grøntsager.

Kolonisterne skilte sig også positivt ud ved, at der blandt kvinderne altid var meget kyndige jordmødre, som holdt spædbørnsdødelighed og barselsfeber lavere end blandt de indfødte danskere.

Da det er tyskernes introduktion kartoflerne på hederne, der frem for alt andet har bundfældet sig i vores kollektive hukommelse om dem, skulle man vel forvente, at enhver bare nogenlunde detaljeret fremstilling af deres historie ville have en fyldig omtale heraf? Men det er på ingen måde tilfældet. Hos VA fylder omtalen af denne vidunderlige plante ca. 1 ud af 246 sider, nemlig 167-168. Han indleder med at fastslå, at fortællingen om, at *kolonisterne medbragte kartoffelen* som en specialitet er ret svagt underbygget. Ind på banen kommer i stedet – igen - en af projektets få helte: **Dr. Erichsen**. Han skrev nemlig til Rentekammeret herom, og den næsten altid imødekommende Ahlefeldt svarer: *"at når udi Holsten eller anden steds her i riget ej kan erholdes de til kolonisterne i Jylland fornødne potatos, kan samme fra Hamburg for billigste betaling ordineres"*. Den 6/5 skriver Søren Thestrup til kommissærerne: *"Gid vi havde de kartofler, der er til Hjerting fra Hamburg ankommen og skal afhentes"*. Det drejede sig om **16 tdr**. Den 23/6 følger Rentekammeret op sagen, om kartoflerne nu også er "plantet". VA konkluderer, at dr. Erichsen efter al sandsynlighed er initiativtageren, hvorefter det overraskende store høstudbytte blev ansprøget for kolonisterne til at holde fast i og udbygge dyrkningen. Wikipedia's opslag "Kartoffel" giver heller ikke fuldtønt opbakning til kartoffeltyskerne. De skriver, at kartofflen blev bragt til landet af de franske huguenotter, der i 1720'erne slog sig ned i Fredericia og fortsætter så med, at der først med kartoffeltyskerne opstod egentlige kartoffelbrug.

Heden var før kolonisternes ankomst ikke vild natur men et kulturlandskab skabt af hedeboender, hvis landbrug var baseret på ekstensiv græsning på heden, og bebyggelserne begrænsede sig til små landsbyer og isolerede gårde spredt ud over de græsningsarealer, der stødte op til vandløb. Dette system var i balance, fordi man fra husdyrbesætningerne (får, kvæg, heste) fik den gødning, der var nødvendig for den intensive korndyrkning i umiddelbar nærhed af brugerne (indmarken). Dette suppleredes ved lejlighedsvis hedeafbrænding og dyrkning af de fjernereliggende græsningsarealer. Sagen var således den, at hdebonden drev sin gård efter, hvad vi i dag ville kalde økologiske principper. Dens dyrkning var udelukkende baseret på brug af egne ressourcer og slet ikke på tilskud udefra af f.eks. foder og gødningstoffer. Hedegården kom herved til helt at hvile i sig selv og kunne i og for sig godt minde lidt om evighedsmaskinen. Kolonisterne tilførte ikke som håbet hedelandbruget nye dyrkningsformer, når bortses fra kartoffeldyrkningen. De var tværtimod blevet tvunget til det jyske hedebrugs metoder og havnede derved i samme spændetrøje – blot var de endnu dårligere stillet end deres naboer på grund af kolonibyernes placering med den udtalte mangel på eng og dermed hø. Denne naturens spændetrøje blev ikke brudt for alvor før 1880-1910, hvor brugen af kunstgødning vinder frem. Forinden var de første skridt dog taget med engvanding og mergling, men kunstgødningen og foderstofferne vendte den onde cirkel til en positiv spiral: Langt højere udbytte -> flere og sundere husdyr -> langt mere og bedre staldgødning -> endnu højere høstudbytte etc.

Bilag

Slægtsforbindelsen

Mine kartoffeltyske rødder er som nævnt i forordet Bitsch-slægten. Jan Hyllested oplyser (s. 10), at **Johann Peter Bitsch** ankom til Fredericia den 1/5 1760 sammen med moderen Anna Barbara Koch. Han blev godt 3 måneder senere gift med Eva Jung. Hyllested anfører bl.a. også, at slægten var blandt de godt 53 familier, der blev tilbage på de jyske heder efter de to store udrejsebølger. Som det fremgår, er jeg 7. generation efter mine tyskfødte aner:

1. Johann Peter Bitsch, * 9. nov. 1731 i Reichenbach, Tyskland, † 1809 i Grønhøj, Frederiks sogn.
G.m. Eva Jung, 12. aug. 1760 i Thorning kirke, * 28. jul. 1744 i Bickenbach an der Bergstrasse, † ml. 1793 og 1801 i Grønhøj.

2. Johann Philip Bitsch, * 1765 i Grønhøj, † 6. mar. 1826 i Havredal, Frederiks sogn, begravet 10. mar. 1826 i Frederiks kirke.
G.m. Maria Catharina Winkler, 1787, * 1764 i Havredal, † 27. jun. 1832 i Frederikshede, begravet 1. jul 1832 i Frederiks kirke.

3. Anna Margaretha Bitsch, * Ca. 1800 i Havredal, † 10. sep. 1860 i Skovby ved Ikast.
G.m. Christen Jacobsen, 11. okt. 1823 i Frederiks kirke, * 15. nov. 1795 i Frølund, Gjellerup sogn, † 14 Sep 1879 i Fastrup.

4. Niels Christian Christensen (Smed), * 23. okt. 1839 i Skovby i Gjellerup sogn, † 12. dec. 1913 i Hauge i Gjellerup sogn.
G.m. (3) Ane Marie Pedersen (Skou), 17. maj 1881, * 21. sep. 1840 i Gjellerup sogn, † 22. sep. 1899 i Hauge i Gjellerup sogn.

5. Karen Christensen, * 10. nov. 1881 i Hauge, † 11. apr. 1960 i Lind.
G. m. Peder Johansen (Riis), 20. maj 1904 i Gjellerup kirke, * 3. jan 1871 i Serup, † 15. nov. 1935 i Okkels.

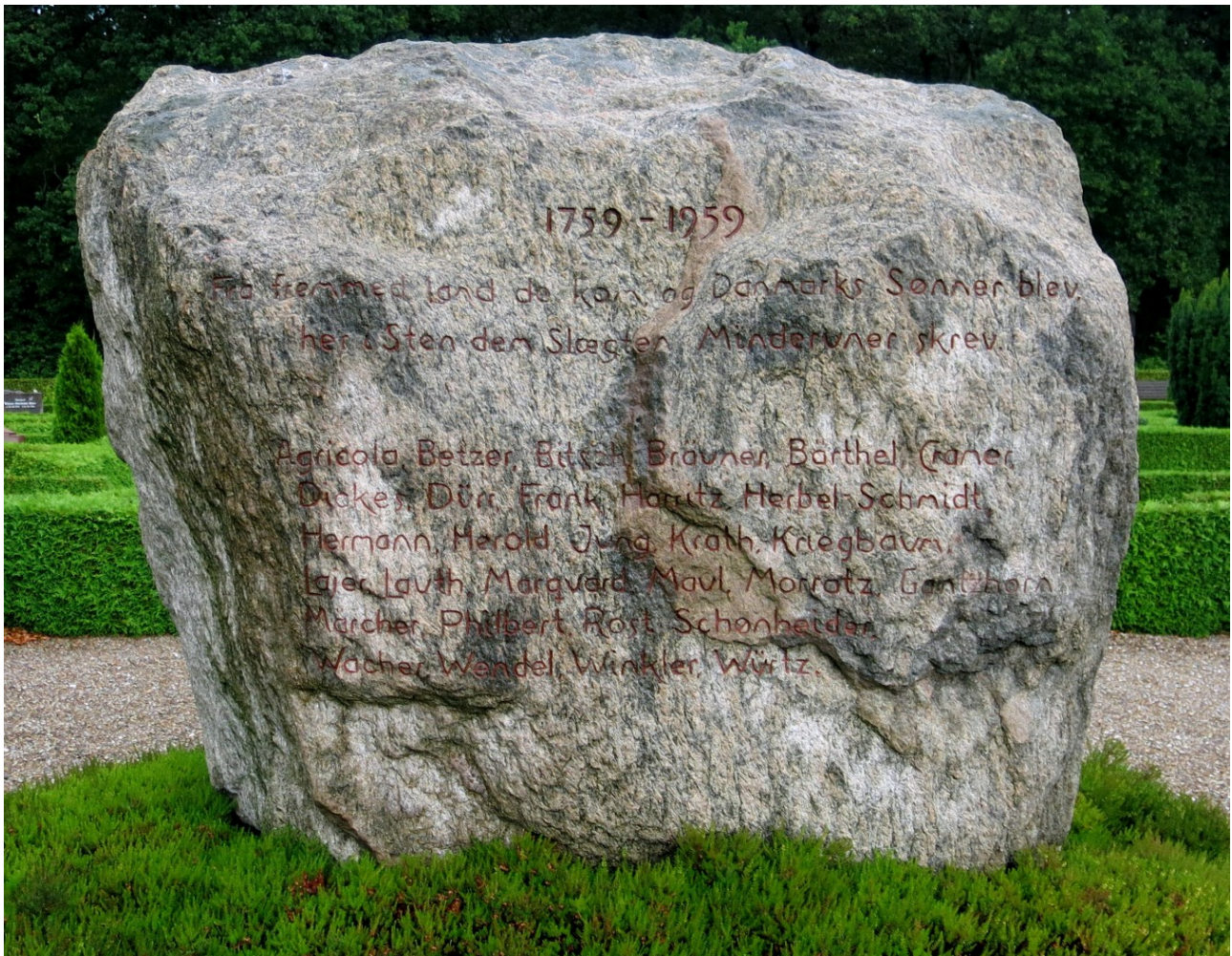
6. Viggo Skou Johansen, * 27. aug. 1910 i Okkels mark, Rind sogn, † 25. nov. 1997 i Ikast.
G.m. Sigrid Marie Serup, 14. jan. 1939 i Christianshede kirke, * 16. feb. 1912 i Kølkær, Rind sogn, † 10. dec. 2000 i Ikast.

7. *Jørgen Riis Johansen*, * 1945 i Tulstrup, Ikast.
G.m. Jytte Blaabjerg, * 1945 i Balling.

Frederiks kirke, mindesten

1759 – 1959

Fra fremmed land de kom, og Danmarks Sønner blev,
her i Sten dem Slægten Minderuner skrev.

Figur 2: Agricola , Betzer, Bitsch, Bräuner, Bärthel, Cramer, Dickes, Dürr, Frank, Howitz, Herbel-Schmidt, Hermann, Herold, Jung, Krath, Kriegbaum, Lajer, Lauth, Marquard, Moul, Morratz, Gantzhorn, Marcher, Philbert, Rost, Schönheider, Wachter, Wendel, Winkler, Würtz.

Tidstavle

Tidstavlen afslører, at min fremstilling og VA bestemt ikke dækker hinanden en-til-en, jf. de ret mange manglende sidehenvisninger. Dette er helt bevidst, jf. forordet. Til gengæld håber jeg, at de supplerer hinanden på en meningsfuld måde. Samtlige datoer henviser til dokumenter, og det slog mig, at kommunikationens intensitet faktisk afspejler de mest kritiske perioder og ventepunkter i tiden 1759-1766, hvor de tre største dramaer udspiller sig: Ankomsten (1759-60), første udrejse/udsmidning (1763) og anden udrejse/udsmidning (1765).

Dato	Tekst	Side ovenfor	Side VA
	1723		
25/5	Forordning om friheder for dem, ”som vil bygge og sig nedsætte i heden udi Jylland”.		13
	1751		
3/5	Kongen/Moltke nedsætter (jysk) kommission, der skal undersøge de jyske heder med opdyrkning for øje.		19
10/6 – 18/6	Kommissionen mødes ved Karup og gennemfører en rundtur Alheden. Konklusionen er særdeles lunken, der opregnes mængder af besværligheder og stridigheder, og der kan ”hverken ventes bestandighed eller nytte”		20-22
30/11	Ny kgl. forordning – dvs. et signal om, at regeringen ønsker at gå videre med sagen		23
	1754-63		
	<i>Kongenshus – von Kahlen.</i> <i>Første seriøse forsøg på kolonisering og opdyrkning af Alheden. Resultat: Han opgav og forlod stedet.</i>		
27/5	Ludwig von Kahlen får penge til en rejse på hederne med henblik på opdyrkningsmuligheder.		26
30/9	Kahlen indsender udførlig rapport omfattende Alheden, Skygge Hede og Kragssø Hede med anbefaling om et projekt med opførsel af 4 gårde i Storedalen og fastlæggelse af skel mellem Alheden og nabolodsejerne.		27
26/10	Kahlen opholder sig i brev til Moltke ved opdeling af Alheden i (1) Kgl. hede, (2) ødegårde tilhørende kongen og (3) andres ejendomme.		27
1/11	Kongen/Moltke godkender, at Kahlen iværksætter et forsøg med opdyrkning af Alheden		28
	Kahlen opførte i 1755 ved Storedalen en ny og stor gård, som naboerne kaldte Kongenshus , alt baseret på tegninger, fortegnelser over medgået inventar. Han havde – om ikke andet – i det mindste altid styr på dokumenterne og var til det yderste sparsommelig med kongens penge.		28-31

	Hans indførte landsmænd kunne han ikke enes med, så de rejste omgående hjem igen, og han fortsatte alene en heroisk kamp for at aftvinge heden afgrøder, som kunne udgøre et eksistensgrundlag. I 1763 gav han op.		
	1757		
	<i>Opmåling og skelsætning af de udpegede heder var den indlysende forudsætning for afgrænsning af, hvor kolonierne kunne placeres, og hvilke arealer de kunne få til rådighed. Der var tale om en gigantisk opgave, som blev tildelt alt for få ressourcer og iværksat alt for sent.</i>		
8/8	Tre opmålingskommissioner for hhv. Hald, Silkeborg m.fl. og Lundenæs amt. For Hald amt blev von Kahlen tilknyttet som landmåler. For Silkeborg amt modtager Ditlev Trappaud ordren: Alle bebyggelser og gårde grænsende til heden skal efter forudgående varsel have opmålt deres jorde med udgangspunkt i landmålingsforretningen af 1683. Dernæst skal selve heden opmåles og endelig skal det klarlægges, hvilken græsningsret og anden brug de tilgrænsende lodsejere kunne have i heden. Sluttelig skal der opsættes skel og laves et geometrisk kort over heden. – En gigantisk opgave til en mikroskopisk organisation.	5	42
19/9 – 20/9	Kommissionen er samlet til møde i Viborg med henblik på at danne sig et overblik over opgaven. Man udbeder sig mere specifikke oplysninger om datagrundlaget – dokumenter fra 1683 og mere mandskab samt penge til at betale dem. Velvidende at det var umuligt, ville man også have vildtbanens grænser angivet.		42
12/10	Hans de Hoffman er ganske vist ikke blandt de direkte involverede, men bliver gjort bekendt med sagen og udarbejder et notat, hvori han konkluderer, at opmålingen mv. ville vare mindst 7 år og ikke være pengene værd. Han forudser store problemer med ejendoms- og rettighedshaverne til heden. Han vidste lige så lidt som alle øvrige, hvor meget naboerne havde ”tilsneget” sig af heden. Da landmåler Grolau i 1763 havde opmålt sognene omkring Randbøl Hede, viser det sig, at de havde mere end fordoblet det dyrkede areal siden 1683! Jyderne selv er således i det skjulte godt i gang med at opdyrke hederne.		43-45
	1759		
	<i>Året, hvor Moltke trykker på den store røde knap ved at lade den første kolonne af kolonister sætte sig i bevægelse mod Danmark. Ved årets udgang er en lille ”task force” etableret. Den har mødt de først ankomne og været rundt med dem på Alheden.</i>		

23/4	Moritz indrykker første annonce VA 54-64	3	54-55
17/7	Moritz modtager rejsepas til kolonisterne		57OBS
28/8	Første kolonne bryder op fra Pfalz med kurs mod Danmark	17	58
31/8	Næste kolonne afrejser fra Frankfurt, 18 familier		58
15/9+ 25/9	Nye kolonner afrejser. Moritz meddeler, at op mod 1.000 personer nok vil melde sig inden årets udgang!		59
22/9	Kommission med Hoffman og Diechmann nedsættes for at modtage kolonisterne. Modydelsen var uspecificeret ”kongelig nåde”. Bemærk: Første kolonne er undervejs! Kommissionen skal referere til Rentekammeret, hvis chef var Hans Ahlefeldt , hvilket imidlertid ikke hindrede Moltke i at gribe ind, når og hvis han fandt dette formålstjenligt.	4	75-76 Org.: 75-83
17/10	De første 9 familier ankommer til Viborg	17	58
24/10	Møde Hoffman og Diechmann på Knudstrup Kro med 9 familier og efterfølgende sightseeing til hederne	8	68
27/11	Kgl. resolution om opførelse af 9 gårde på Alheden i Silkeborg Amt (Havredal).	8	84
27/11	Rentekammeret: Opfør 9 gårde til de først ankomne kolonister. 2 sæt tegninger foreligger i hhv. pfalzisk og jysk byggestil. Kammeret siger OK til den jyske. Terminer for færdiggørelse af hhv. stue- og udhuse.	11	100
	1760		
	<i>Hæsblæsende år, hvor kolonisterne væltede ind uden nogen form for koordination og kontrol med antal og kvalifikationer. Nogle af dem indså omgående, at det tilsyneladende gode tilbud var behæftet med den afgørende mangel, at den golde hede næppe ville kunne give dem et udkomme, hvilket de klart og utvetydigt tilkendegav. 18 familier udvist og forlod landet igen. De tilbageblevne fristede en usikker tilværelse, mens kommissionen kæmpede for at etablere deres eksistensgrundlag: Gårdene.</i>		
12/1 1760	Ordre til amtmændene om opmåling og skelsætning på hederne i berørte amter og krav om fremlæggelse af skøde ved tvister. Dette er imidlertid et slag i luften, da det vi tage mange år – og bosættelsen skal iværksættes nu!	8+10	84-85
14/1	Licitation Knudstrup Kro på 9 gårde, men intet bud. Få dage senere besked fra Rentekammeret: Der skal bygges 37 gårde – af staten pga. omfanget. Benspænd fra lokale godsejere vedr. levering af syldesten.	12	101
16/2	Ditlev Trappaud , amtmand Silkeborg amt, indtræder i kommissionen, da Havredal ligger i dette amt.		76
26/2	Kommissionens møde i Klode Mølle. Amtmændene for Hald	7+8	84

	og Silkeborg amter mente, der tilsammen kunne rummes 32 gårde/familier – i det mindste indtil opmålingerne var foretaget. Beslutning om opførelse af interimistiske hytter, da der ikke var andre muligheder for indkvartering.	12	
4/3	Kommission til Rentekammer: Kun plads til 32 gårde på Alheden	9	85
22/3	Rentekammer til kommission: Mange flere på vej!	9	71+85
28/3	Hoffman: Der er problemer med disponering af byggematerialer i Danmark – tømmeret købes i Norge.	12	104
Marts	Kommissærerne informeres om, at den kongelige lakaj, Henning Stiwitz var antaget som <i>inspektør</i> ved det kommende gårdbyggeri. Han stod desuden for udbetaling af <i>dagpenge</i> til kolonisterne, dvs. var også kasserer. Store kompetencestridigheder mellem Trappaud og Stiwitz. Efter ca. 1 år i Jylland beordres Stiwitz til hertugdømmerne for at føre tilsyn med kolonierne der.	4	76
10/4	Kommissærerne udtrykker betænkeligheder ved 100 nye, kommende familier (ca.600 personer) mht. kvalifikationerne og forslår, at de sorteres grundigt ved grænsen i Altona. Rentekammeret afslår dette.		72
22/4	Overblik over de i 1759 ankomne kolonister, nemlig i alt 37 familier. Nogenlunde det maksimalt realistiske antal, som Hoffman og andre med lokalkendskab kunne forestille sig.	6	74
1/5 – 2/5	De ca. 600 forventede er ved ankomsten reduceret til 420 personer. Stor lettelse.		73
16/5	Møde i Havredal mellem kommission og (6?) 9 kolonistfamilier: Vi vil bo i en by! Kommissionen konsulterer Rentekammeret, der svarer, at dette skal accepteres, dvs. byer på 20-40 gårde, og at inspektør Stiwitz er lige på trapperne til assistance hermed. Resultatet bliver 30 gårde i Havredal, hver med 2 familier iht. Stiwitz'plan!!!	7+9	86
17/5	Joh. Gottfried Erichsen, læge og apoteker ankom til Jylland. Efter en rundtur på hederne forkaster kolonisterne dem alle – omkring 100 familier erklærer sig uvillige til ”at tage imod hederne”. De vil have bedre jord! Krise!	13 17	106 114
27/5	Det sammen gentager sig efter en ny rundrejse med Moritz – kolonisterne vil – fornuftigt nok – have bedre jord		114
5/6	Kongen møder kolonisterne i Gudsø skov i et forsøg for at tale dem til rette.	17	114

6/6	Møde i Kolding med deltagelse af Ahlefeldt. Stiwitz' design med plads til 2 familier i hver gård falder i god jord hos ham.	7+12	105
25/6	Hoffman og Diechmann på Randbøl Hede for at afklare ejendomsforholdene der.	11	
26/6	Trappaud beklager sig i brev til Ahlefeldt, at han ikke er informeret om Stiwitz' tegninger – føler sig forbigået, og kritiserer tegningerne.		105
Sommer 1760	Cand. theol. Søren Thestrup blev antaget som kasserer for at aflaste Stiwitz. Det viste at blive et ubehageligt og meget byrdefuldt job. Senere fik han oveni ansvaret for driften af tre teglværker, der producerede mursten til byggeriet. Store problemer med den daglige ledelse af kolonierne; kun få havde lyst til at påtage sig hvervene, som derfor ofte i (for) lange perioder var ledige, selv om der blev lokket med høje lønninger.	4	77-79
5/7	Møde i Klode Mølle med deltagelse af Ahlefeldt: Følg Stiwitz' tegninger, men første 32 gårde bygges iht. kommissionens tegninger, men dog indrettes til 2 familier.	12	105
9/7	Stiwitz giver hasteordre til von Kahlen om at afstikke Grønhøj By.	10	87
13/7 – sommer - efterår 1760	Skygge Hede inddrages, skønt jordbunden var/er meget ringe. Det besluttet at anlægge 40 gårde i heden. Mølleren i Klode Mølle finder i samråd med kolonisterne placeringen af gårdene. Ligeledes besluttet en mindre by med 9 gårde på den lidt sydligere Julianehede. Endelig anlagdes en by, Christianshede, med 10 gårde på den daværende Harbo Hede syd for Bording. Hermed forlades de midtjyske heder. Randbøl Hede var i ret høj grad ejet af private proprietærer, men med de nødvendige handler fik Hoffman frigjort heder til 3 kolonier: Moltkenberg 13 gårde, Fredriksnåde 10½ gårde og Frederikshåb 20 gårde.		93-94 94-99
18/7	Kommissærerne anmoder Rentekammeret om at stoppe for al yderligere indvandring til Jylland. Moltke afslår dette: Der er flere på vej med ankomst inden Mikkelsdag (29/9), selv om han var med på, at der nok ikke er plads til dem på hederne, men man må tage dem, " <i>imedens de er til at få</i> ", dvs. han prioriterede befolkningsforøgelsen.		73
1/8	Konrektor Jessen, Viborg, gør indsigelse mod byggeriet, der krænker hans ejendomsret. Lange trakasserier.		87-90
	Samme problematik med kancelliråd Steen Steensen til Aunsbjerg, der også har ejendomsret til dele af Alheden, men		90-93

	Steensen er langt mere samarbejdsvillig. Han har sæde i landmålingskommissionen og afståelsen af de nødvendige områder (Årestrup) klares med et adelspatent, så han herefter bliver ”Steen de Steensen”.		
14/8	Erichsen overdrager teglværkerne til kasserer og teolog Søren Thestrup.	13	
September	<i>18 reformerte familier ville ikke ”tage imod hederne” og blev udvist af landet</i>	18	66+119
10/12	Status over gårdbyggeriet, der langt fra er færdigt	13	
31/12 1760	265 familier er ankommet til kongeriget	17	
	Ved interview oplyste kolonisterne 3 hovedgrunde til deres udvandring: (1) religion, (2) krig og (3) feudale tilstande		67
	1761		
	<i>Fortsat kaos på byggepladserne. Kommissionen forsøgte at udbygge den lille organisation, men var konstant på hælene. Hertil kom, at Rentekammeret bebrejdede kommissionen for problemerne. Kommissionen svarede, at hvis Kammeret rådede over bedre folk, skulle de endelig have opgaven overdraget. Konflikter mellem kolonisterne og deres danske naboer. Kartoflen introduceres på heden.</i>		
12/2	Trappaud ansøger om hjælp med tilsynet af kolonibyggeriet på Julianehede og Christianshede. Med ansøgningen følger nogle behjertede forslag om flere beføjelser over for kolonisterne, når de er opsætsige eller bruger ukvemsord mod ham og andre. Desuden foreslår han, at de skulle udføre pligtarbejde og der bør indføres militærisk disciplin, der efter hans mening vil passe godt til deres mentalitet. Rentekammeret afslog.	18-19	150
4/3	Et forslag fra Thestrup om udlevering af Danske Lov på tysk nyder heller ikke fremme		150
4/4	Dr. Erichsen skriver til Rentekammeret angående kartofler til kolonisterne og får udvirket en forsendelse med 16 tdr. til dem. Universalgeniet Erichsen synes således at stå bag kartoflens introduktion på hederne. Den blev den eneste afgrøde, som ville og kunne give et stabilt og godt udbytte af hedejorden.	24	168
9/6	Lokale landmænd indgav klage til kommissionen over, at kolonisterne lod deres kvæg græsse på deres jord - og pryglede danskerne, når de protesterede! Efter en anmeldelse blev der afholdt forhør ved Thestrup og Lucas Kloch, og her reagerede de formastelige med utilstodelig respektløshed og arrogance...	19	152

17/10	Ahlefeldt brev til kommissærerne: Man har <i>ugerne</i> (!) erfaret om de mange problemer forbundet med byggeriet og opdyrkningen. Nu ser han gerne problemerne løst snarest muligt, og at gentagelser ikke sker! I svar afviste kommissionen at have nogen skyld heri og henviste til at <i>"vi har forrettet alt, hvad der har stået udi vores evner og hverken sparet rejse, arbejde, utrolige besværligheder, bekostninger med rejser og ekspresser, så at de troværdige folk, som har anklaget os, må næppe have undersøgt årsagen eller vidst beskaffenheden, ellers havde de visselig ikke frembragt det, og ønskede vi intet hellere, end de, som formener, vi kunne drevet dette bekostelige og betydelige værk hastigere, måtte sættes til at fuldføre dette værk, endskønt den første og værste prøve nu er gjort"</i> . Fra Trappaud og Thestrup kom der endnu skarpere afvisninger. Man var både rasende og personligt fornærmet over anklagerne!		148
	1762		
	<i>Kammeret satte endelig en stopper for flere kolonner med indvandrere. Manglende færdiggørelse af gårdene og strid mellem fraktioner. Drab.</i>		
Marts	Rentekammeret giver Moritz ordre om IKKE at sende flere kolonister af sted.		63
8/11	Indbyrdes strid og misundelse blandt kolonisterne førte undertiden til opdeling i fraktioner. Således bliver Havredal delt i to lejre, og ved en lejlighed opstod en strid om en såkaldt bancoseddel (pengeseddel, hvis pålydende stod i lavere kurs end tilsvarende beløb i "klingende mønt") på en beværtning i Viborg. Den 8/11 skulle de stridende parter til forhør på Knudstrup Kro. De to "forhørsledere", Thestrup og Kloch, indfandt sig ikke, og på hjemvejen kom det til slagsmål, hvorunder en af tyskerne blev dræbt.	19	153
	1763		
	<i>Kommissionen pegede på det indlysende: Det var nødvendigt at luge kraftigt ud blandt kolonisterne, men dette var Kammeret ikke meget for og fik reduceret antallet af udvisninger fra 112 til 68 familier. Dette var ikke nok til at give ro, og Kammeret frygtede total sammenbrud som følge af massive udvandring. Fæstebreve og dagpenge genforhandles og situationen faldt – midlertidigt – til ro.</i>		
22/3	Hoffman brev med ønske om at få fjernet uegnede kolonister og erstattet dem med gode folk fra hertugdømmerne. Han er helt på det rene med, at Rentekammeret ikke ville bifalde tanken om en <i>reduktion</i> af antallet. Svaret var ganske rigtig henholdende.		154

24/5	I Hoffmans næste brev til Rentekammeret om udygtige kolonister, går han til stålet, og skriver at 112 familier burde sendes ud af landet.	20	154
11/6	Svar fra Rentekammeret som kun accepterer en mindre reduktion end foreslået, men som også udstikker en økonomisk ramme for projektet, herunder en halvering af dagpengene!	20	155
5/7	Redegørelse fra Hoffman til Rentekammeret om reaktionen blandt kolonisterne	20	156
13/7	Thestrup til Hoffman: Mange af kolonisterne vil sikkert søge om rejsepas for at kunne forlade landet		156
19/7	Hoffman til Rentekammeret om seneste udvikling: Hvis dagpengene nedsættes som bebudet, så forlader kolonisterne landet. Ahlefeldt svarer, at dette ikke vil ske uden kongens ønske, dvs. kongen personligt følger sagen.		156
Juli	Almindelig tillidskrise. Kolonisationen var truet af sammenbrud, idet kolonisterne følte sig prisgivet regeringens forgodtbefindende. Moritz' plakat var – følte de – deres eneste sikkerhed, og heri stod bl.a. at de skulle have udstedt fæstebrev på gård og jord. Kommissionen havde ikke haft hastværk hermed, idet man først ville have udrenset de uegnede blandt dem. Under indtryk af panikken lod han nu forstå, at kolonisterne snarest kunne forvente fæstebreve i overensstemmelse med hverveplakaten. Der blev i al hast udarbejde udkast til fæstebreve og oplæst for kolonisterne, hvorefter det sendtes til Rentekammeret for godkendelse. Men uroen fortsatte.		157
6/8	Løftet om fæstebreve vil kun kunne fastholde en mindre del af kolonisterne. Dagpengene er et lige så afgørende spørgsmål, som Hoffman forsøger at forlige ved at foreslå, at kun de der havde avlet rug skulle have dem halveret, mens resten kunne beholde det fulde beløb. Dette forslag bliver godkendt af kongen.		157
August	Rentekammeret sendte en opmand, herremanden fra Spøttrup til Alheden for sammen med Hoffman at gennemgå situationen. De indkaldte sammen kolonisterne om meddelte dem, at hvis de ikke modtog fæstebreve og blev ved gårdene, ville de blive straffet, eftersom kongen havde ofret så meget på dem! Kolonisterne protesterede og klagede desuden over, at de selv måtte aflønne deres præst, og at der i det hele taget ikke var nogen løsning mht. kirkegang.		157-158
27/8	Rentekammeret forkaster udkastet til fæstebreve, bl.a. at de stillede kolonisterne bedre end plakaten mht. tiendefrihed (skat)		158

30/8	Hoffman undskylder sig med, at han var sat under voldsomt pres af kolonisterne for at hindre, at de "til hobe" forlod landet.		158
17/9	Regeringens modforslag indfører et nyt dokument: Husbondholdere for at understrege, at kolonisterne skulle være selvejere og ikke fæstebønder. Alle rettighederne opregnes, og kolonisterne bliver derved faktisk bedre stillet end iht. Moritz' plakat. 68 familier udrejser og situationen lettes for de tilbageblevne.	20	159
	1764		
	<i>Realiteterne bevirkede, at nogle af de nyanlagte kolonier måtte forlades. Gårde nedrives og udflyttes fra de ringeste heder. Meget vigtigt chefskifte i Rentekammeret: Ditlev Reventlow afløste Ahlefeldt.</i>		
10/2	Udflytning af gårde fra de dårligste heder. Forvalter Kjærsgaard skriver om Frederiksdal og Frederiksmose (Skygge Hede), (1) kolonisterne havde uheldigvis valgt de steder med slet jord, (2) det var en fejl at placere gården i byer og (3) kun 8 gårde kan forblive (ud af 60)		163
12/5	De udflyttede gårde udpeges ved lodtrækning, og udflytningen bliver besluttet ved resolution.		163
19/11	Ditlev Reventlow afløser Ahlefeldt som chef for Rentekammeret	21	171
	1765		
	<i>Skæbneåret. Reventlow skar ned på omkostningerne og det sædvanlige modpres fra kolonisterne mødes med svaret: I er meget velkomne til at forlade Danmark på nærmere angivne betingelser. Det benyttede 85 familier sig af. Herefter var antallet af indvandrede familier reduceret med ca. 80%, nemlig fra ca. 300 til ca. 60.</i>		
8/3	Gårdflytningerne besluttet i 1765 placerede jo de udflyttede på jomfruelig hede med behov for yderligere støtte, 3.000rdl, hvilket Hoffman ansøger Rentekammeret om, men får afslag.		172
7/5	Hoffman går i sin nød videre med brev til Moltke, som imidlertid henviste til Rentekammeret		172
21/7	Hoffman tryglede derfor endnu en gang Rentekammeret. Argumenterne var de samme.		172
10/8	Reventlow toner nu helt rent flag: Der udstedes ordre med kraftige opstramninger af økonomien. Såfremt dette medfører trusler om udvandring, er dette helt i orden. Så snart de har afleveret kreaturer og redskaber, kan der udstedes rejsepas.	21	172

20/8	Hoffman skriver fortvivlet til Reventlow: ”Nådige herre! Vi er uskyldige i, at dette etablissement har kostet så store penge, vi har ej proponeret de fremmede kolonisters indtagelse, mindre at de skulle blive så mange...”		173
26/8	Hoffman forsøger desperat med et brev til landets udenrigsminister, J. H. E. Bernstorff, men fik et køligt svar.		173
10/9	Bernstorff har drøftet sagen med Rentekammeret (Reventlow), hvis håndtering han bakker helt op om.		173
24/9	Reventlow sender et langt brev til Hoffman, hvori baggrunden for regeringens nye politik nøje gennemgås. De ansøgte 3.000rdl til gårdflytningen var dråben, der fik bægeret til at flyde over – det er også hårde tider for alle andre på landet. Kan de (kolonisterne) ikke være gårdmænd, må de blive husmænd.		174
2/10	Hoffman forsøger endnu en gang en appel til Moltke, der svarer, at der hidtil er brugt umådelige summer uden synlige eller forventelige fordele, men eftersom der angiveligt kan reddes mange familier, vil han endnu en gang søge at forelægge sagen for kongen. Ovenstående vidner om et enestående engagement fra Hoffmans side, ligesom det er tydeligt, at regeringen kun nødtvungen iværksætter den voldsomme opstramning.		175
1/12	Resultatet bliver en stor udrejsebølge, hvorefter 61 af ca. 300 familier er tilbage på hederne, langt flest på Alheden.	22	178
	1766		
	<i>Reorganisering af kolonierne og bebyggelserne. Princippet med dobbeltgårde kan forlades: Hver familie = 1 gård. Forsøg på flere udrejser afvises nu med fasthed. Koloniserne kan glæde sig over indvielsen af Frederiks kirke – deres helt egen kirke.</i>		
	Efter den store udrejse forestod en omfattende nyfordeling af familier og gårde, således at hver familie kom til at sidde i 1 gård. På Randbøl og Skygge hederne blev antallet af gårde drastisk reduceret, mens der kom jordløse huse til. Kolonier og gårde var herefter på de mindst ringe dele af hederne ok koncentreret på Alheden – faktisk ikke så langt fra hvad kommissionen af 1751 havde konkluderet...	23	180+
1/4	Kuriosum: Kort efter nytår forlanger yderligere 8 familier i Havredal udrejsepas, hvilket nu bliver mødt med total afvisning med den begrundelse, at det ville inspirere de øvrige i området til det samme. Ikke alene skulle de aflevere besætning, avl og redskaber, de skulle desuden betale 100rdl til delvis dækning af, hvad de havde kostet landet. Dette fik bremsset udrejselysten.		181

	Hoffman kunne nu melde, at de ville blive og bad om fritagelse for straf!		
16/4	Kolonisternes egen kirke, Frederiks Kirke indvies. Herved opfyldtes et længe næret ønske. Mange af materialerne, tømmer og mursten kom i øvrigt fra de nu nedlagte teglværker.		183
	1767 og følgende år		
	<i>På dette sted ville det have været skønt med en fortælling om, at der herefter var lykke og fremgang for kolonisterne. Sådan blev det desværre ikke. De måtte hutle sig igennem de næste mange generationer, indtil det moderne landbrugs magiske virkemidler endelig udfriede dem fra hedebrugets jerngreb. Men de holdt ud, og det kan de og vi – deres efterkommere – være stolte af.</i>		
	Hoffman fortsatte troligt med årlige indberetninger til Rentekammeret om udviklingen i kolonierne, ofte iblandet anmodninger om støtte efter år med misvækst eller kvægsyge.		
	For 1768 indgik i indberetningen følgende særlig interessante passus vedrørende Alheden: ”... så at kartofler, 757 tdr., kommer i år vel tilpas, ellers måtte de krepere.” Kartofflen var nu livsvigtig for dem. Kartoffeltyskerne var en kendsgerning.		184

Biografier:

Frederik 5. (1723-1766), konge af Danmark og Norge fra 1746-66, søn af den senere Christian 6. og dronning Sophie Magdalene, gift i 1743 med prinsesse Louise af England.

Parret fik fire børn, heriblandt den senere Christian 7. og opnåede stor popularitet takket være Louises ukomplicerede væsen og opblomstringen af forlystelseslivet efter den pietistiske periode under Christian 6. Dronning Louise døde i 1751; året efter ægtede Frederik 5. Juliane Marie af Braunschweig-Wolfenbüttel, der blev mor til arveprins Frederik.

Frederik 5.s regeringstid var en fredstid for Danmark. Landet var dog i 1762 tæt på en krig med Rusland, hvorfor et stort og kostbart forsvarsberedskab blev opretholdt, men landet oplevede samtidig et økonomisk opsving. *I 1757 nedsattes en landbokommission*, og styret opfordrede til debat om økonomiske og sociale forhold.

Kunst og videnskab blomstrede, og flere almennyttige institutioner så dagens lys. Mange udlændinge fik embeder og industriprivilegier, hvilket vakte en vis irritation, men for samtiden stod Frederik 5.s regeringstid som en lykkelig og fremgangsrig periode. Det officielle billede af kongen svarede imidlertid ikke til virkeligheden. Han var svag og uselvstændig og havde fået en mangelfuld uddannelse. Magten lå hos medlemmerne af Gehejmekonseilet, bl.a. **J.H.E. Bernstorff**, men især overhofmarskal **Adam Gottlob Moltke**, som for at undgå skandaler dækkede over kongens drikkeri og voldelige seksualitet.

Så selvom Frederik 5. ikke personligt evnede at udøve sin enevældige magt, fungerede staten alligevel takket være loyale fyrstetjenere. (Kilde: Den Store Danske).

I november 2020 kom der pludselig og uventet nyt lys på kongen, men desværre på den negative måde: En anonym gruppe af billedkunstnere fra det Kgl. Kunsthøgskole i København bortførte en gipsstatue af akademiets grundlægger, nemlig Frederik 5., og ”synkede” den i kanalen bag kunsthøgskolen som en protest mod kolonitiden, herunder slavehandlen. Busten var skabt af Jacques-François-Joseph Saly (1717-76), som udførte rytterstatuen af kongen på Amalienborg Slotsplads - og i øvrigt var professor ved akademiet. Episoden var et udslag af den såkaldte identitetspolitik, der også omfatter ”cancel culture”, dvs. ”sletning” af genstande og personer, man ikke bryder sig om. Det tog over 20 år at skabe rytterstatuen til en pris af ca. 500.000rdl., hvilket i dagens penge svarer til ca. 15 milliarder kroner. Busten var formentlig en del af forarbejdet til statuen.

Bydelen Frederiksstad er opkaldt efter kongen. For at markere den oldenborgske kongeslægts 300 års regeringsjubilæum i 1748 skænkede kongen en række byggegrunde mellem Bredgade og havnen til Københavns Magistrat. Han ønskede at skabe en bydel, som kunne manifestere den enevældige magt. Her skulle opføres fornemme palæer til de adelsmænd, som stod kongen nær og en monumental kirke, Frederiks Kirke (Marmorkirken). Men også storkøbmænd og skibsredere fik lov at bygge her, og tanken om et kvarter præget af handel og søfart, levede videre fra de første planer for hele kvarteret Ny-København, mellem den gamle bydel og Østervold og Kastellet. Derfor blev der ud mod havnen langs Toldbodgade også plads til handelskompagniernes pakhuse. Foruden Marmorkirken er palæerne i Amalienborg-komplekset nok bydelens bedst kendte bygningsværker. Det består af fire palæer, hvoraf det ene blev opført af og til grev **A. G. Moltke**. Moltkes palæ hedder i dag også Chr. 7's palæ, der af dronningen benyttes som gæste- og repræsentationspalæ.

Adam Gottlob Moltke, 1710-1792, dansk statsmand og lensgreve. Som født ind i en mecklenburgsk adelsslægt (Walkendorf) med gamle fyrstetjenertraditioner blev Moltke opfostret hos sin farbror, der var amtmænd på Møn. Målet var et embede i den danske konges tjeneste. Han blev i 1721 page ved hoffet og i 1730 kammerpage for den 13 år yngre kronprins Frederik (5.), men endnu som 30-årig stiledede han kun mod den beskedne post som sin farbrors efterfølger. De følgende år udviklede der sig imidlertid et nært tillidsforhold mellem kronprinsen og Moltke; han udnævntes i 1743 til hofmarskal og blev ved Frederik 5.s tronbestigelse i 1746 overhofmarskal. Den letlevende og indolente (dvaske) monark overdyngede sin faderlige ven og rådgiver med gunstbevisninger og overlod ham tillidsfuldt den faktiske politiske ledelse, fra 1763 som medlem af Gehejmekonseilet.

Ved tronbestigelsen havde Moltke overrakt kongen sit forslag til et sæt regeringsregler, hvori han lagde vægt på styrets politiske kontinuitet og på en styrkelse af enevælden. Han samarbejdede ubesværet med konseilets ministre, som på deres side accepterede, at vejen til kongen gik gennem Moltke. De følgende 20 år blev en økonomisk opgangstid, og en paladsrevolution i Sankt Petersborg i 1762 frelste staten fra en ødelæggende krig med Rusland. Moltke kunne derfor stå som manden bag den blomstrende økonomiske og kulturelle udvikling, som kom til at kendetegne Frederik 5.s regeringsperiode, og hvis mest håndgribelige udtryk blev Frederiksstaden med de fire Amalienborgpalæer omkring Salys rytterstatue af kongen; Moltke lod selv opføre det ene af palæerne, nemlig det nuværende Christian 7.s Palæ.

Moltkes magtperiode endte ved tronskiftet i 1766. Han mistede sin plads i Gehejmekonseilet, kom dog atter ind i 1768, men måtte efter Struensees magtovertagelse i 1770 endeligt trække sig tilbage. Han levede herefter på sine godser, især på Bregentved, hvor han gennemførte flere landbrugstekniske reformer og ophævede jordfællesskabet; ellers var han ivrigt optaget af at bane vejen for sine mange børn til høje embeder og fordelagtige ægteskaber.

Som historisk type står Moltke som den mest magtfulde og samtidig efter tidens normer mest uegennyttige af fyrstetjenerne i 1700-t.s Europa. (Kilde: Den Store Danske). Tilføjelse (JRJ): Hans indflydelse på kongen var afgørende for hedekolonisationen. Der var ikke sjældent direkte kontakt mellem ham og Hans de Hoffman, ikke mindst når denne ikke kunne komme igennem ved Rentekammeret.

Hans de Hoffman blev født på Skjerrildgaard 1713 og døde sammesteds i 1793; hans far, der var justitsråd, blev adlet, heraf ”de” foran Hoffman. Skjerrildgaard ligger mellem Vejle og Horsens, ikke langt fra Hornsyld, men han voksede op i København, hvor han fik en solid uddannelse som jurist inkl. en flerårig udlandsrejse, en ret sædvanlig ”pakke” for en ung adelsmand. Efter hjemkomsten fik han straks ansættelse i statsadministrationen med titel af kancelliråd og med landbrug som ressort, men få år senere tog han sin afsked for at bosætte sig på Skjerrildgaard, som han købte. Købet hang sikkert sammen med, at han samtidigt hermed giftede sig med en stenrig købmandsdatter. De følgende 17 år, dvs. til 1760, levede Hoffman som praktisk landmand, men også som kommissær for regeringen, herunder jo ikke mindst ved hedernes kolonisation. Han beskæftigede sig også videnskabeligt med økonomiske, juridiske og historiske arbejder, hvilke 1749 skaffede ham sæde i Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie. Han skrev 4-6. bind af ”Danske Atlas”, der var påbegyndt af svogeren Erik Pontoppidan (1698-1764), som imidlertid døde. Danske Atlas kan vel nærmest betegnes som en forløber for Trap Danmark. Samme Pontoppidan var desuden redaktør af ”Danmarks og Norges økonomiske Magazin, som bl.a. udgav afhandlinger om hedernes potentiale som vækstgrundlag for økonomien. Han fik som følge heraf sæde i ”Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie”. Hoffman fik i 1758

titel af justitsråd og trådte igen i 1760 i statens tjeneste som præsident for Fredericia by. I 1773 blev han amtmænd over Koldinghus amt. I Fredericia beboede han "*Hans de Hoffmans Gaard*" på hjørnet af Vendersgade og Sjællandsgade (desværre nedrevet og genopført). Hoffman blev en både meget respekteret og afholdt person og embedsmand. Der er ingen tvivl om, at Hoffman besad nogle enestående personlige egenskaber, der bragte ham helskindet gennem det ragnarok, som kolonisationen medførte for alle implicerede.

Hans Ahlefeldt, (1710-80) geheimeråd og chef for Rentekammeret 1759-65). Naturligvis af holstensk adel. Desværre har det ikke været muligt at finde yderligere oplysninger om ham via nettet. De få brokker er via Dansk Biografisk Lexikon endt i Wikipedia. Bedømt ud fra VA's beskrivelse af kommissionens omfattende og tætte kontakt med Rentekammeret, har Ahlefeldt været en ret fremkommelig person, i hvert fald sammenlignet med efterfølgeren, Ditlev Reventlow.

Ditlev Reventlow, (1712-83), overkammerherre, deputeret for finanserne. Født på Altenhof, død i Kiel, begravet i Sarau. Efter studieår i Kiel og Leipzig udnævntes R. 1736 til kammerjunker hos dronning Sophie Magdalene og 1746 til kammerherre. 1763 blev R. medlem af konseillet og fik således del i den egentlige statsstyrelse hvis alvorligste problem var den overordentlig kritiske finansielle situation.

Manglende fasthed i ledelsen og svigtende kontrol med udgifterne, bl.a. gennem partikulærkammeret og kommercekollegiet havde givet sig udslag i et stadig stigende underskud på statsregnskabet. Erkendelsen af R.s kvalifikationer førte til, at han snart fik overdraget den vigtige, men i sig selv lidet tillokkende opgave gennem nedskæring af udgifterne og brug af skatteskruen at genskabe balancen. Der kan næppe herske tvivl om, at den konsekvens hvormed han søgte at løse opgaven, senere gjorde ham upopulær i visse kredse. November 1764 udnævntes han til 1. deputeret for finanserne (Rentekammeret) og for generaltoldkammeret, samt til medlem af overskattedirektionen. *Som chef for Rentekammeret var Reventlow en anderledes kontant, ja ubøjelig modspiller for Hans de Hoffman, end Ahlefeldt havde været.* Med de drastiske nedskæringer i ydelserne til kolonisterne med besked om, at de var velkomne til at rejse, såfremt de ikke kunne leve hermed, fremprovokeredes prompte den anden store udrejsebølge på mindst 85 familier i løbet af 1765. Og ja, vi har her fat i den Ditlev Reventlow, der havde fået overdraget opdragelsen af den senere Chr. 7. Store Danske skriver herom: "... grev Ditlev Reventlow (1712-1783), hvis pædagogiske metoder, moraliseren, skænd og prygl, var lidet egnede for den unge prins Christians sarte og nervøse gemyt. Han gjorde et forvirret og uselvstændigt indtryk og var derfor højst uskikket, da han som 16-årig i 1766 besteg tronen".

Ludvig von Kahlen, (ca. 1700-74), var en af de første opdyrkere af heden. Han blev født i Lauenburg, og som ung havde han arbejdet med landbrug og havde erfaring som landmåler. Siden aftjente han sin værnepligt ved et holstensk regiment. I 1753 var han løjtnant og på dette tidspunkt interesseret i opdyrkning af heden. Han sendte flere forslag om finansiering af hedegårde til Rentekammeret, men vandt først gehør, da han fremlagde mere detaljerede beregninger, som indebar kolonister fra hans hjemegn. Dette forslag godkendte Frederik 5.

Syd for Sejbæk i Fjends Herred byggede Ludvig von Kahlen i 1755 et hus, han kaldte "Kongenshus". Herefter drog han til Mecklenburg for at hente landsmænd. De første tyske kolonister ankom 16. oktober 1759; flokken bestod af ni mand og et mulæsel. Det lykkedes kun at overtale ganske få familier, men de kunne ikke trives på den øde egn og ville hjem igen allerede efter en uges tid. De flygtede i nattemørket, skønt von Kahlen havde sørget for væbnet vagthold. Andre blev indsat i Viborg tugthus, så de ikke skulle slippe væk; men til sidst fik hver familie

udbetalt seks skilling til rejsepenge, så de kunne vende hjem. Ludvig von Kahlen ansatte herefter lokale tjenestefolk, men også de mistede modet. Efter otte års pløjning og såning med ringe udbytte gav han selv op. I kraft af kvalifikationerne som landmåler blev han tilknyttet kolonisationen for at udskille den kongelige del af Alheden og i øvrigt afstikke de nye kolonibyer. Samarbejdet med kommissærer og amtmænd var ikke harmonisk. Den præcise lokation for Kahlens Kongenshus kendes ikke.

I 1766 blev han, efter flere ansøgninger, kaptajn ved en militærenhed i Fladstrand (nuværende Frederikshavn), og her døde han i 1774. Huset som Ludvig von Kahlen byggede, eksisterer ikke længere, og dets beliggenhed er ukendt. Der er opsat en mindesten med hans navn i Kongenshus Mindepark. (Kilde: Mest Wikipedia).

Søren Thestrup.

Til at forestå et nyt teglværk ansattes i sommeren 1760 en teolog (!), Søren **Thestrup**, der i mange år forgæves havde søgt et præsteembede. Han var imidlertid – som mange præster dengang – meget interesseret i landbrugsdrift og -økonomi. Han havde indsendt en prisopgave om hedens udnyttelse til et nyt tidsskrift (Oeconomisk Magazin); den var så god, at han fik guldmedalje for den, og hovedkommissæren for kolonisationen, Hans de Hoffman, blev opmærksom på ham og fik ham i 1760 ansat ved kolonivæsenet som kasserer, dog uden at man kom nærmere ind på, hvad dette skulle indebære af opgaver.

Den 15/2 1761 har Søren Thestrup fundet et egnet sted til det manglende 3. teglværk, nemlig i Skygge tæt på Julianehede. Det blev designet af en læge (!), **J. G. Erichsen**, som havde indrettet to andre teglværker. Selve teglbrændingen forudsatte selvsagt også know-how og den fandt man hos Søren Andersen, der havde lært faget hos provst (!) Niels Hurtigkarl med eget teglværk. Foruden Søren Andersen blev der beskæftiget yderligere 14 mand på det nye værk. Thestrup fandt på navnet Frederiksværk, selvsagt til ære for kongen, og fik da også straks lov til at bruge det.

Foruden driften af teglværket skulle Thestrup også forestå udbetaling af dagpenge til kolonisterne, som jo ikke kunne ernære sig selv, før gårdene var etableret og i tilstrækkelig drift. Pengene skulle afhentes på amtstuerne, der lå i købstæderne langt borte fra kolonierne, bl.a. Randers, Skive, Ringkøbing og Skanderborg. Det betød lange ture på hesteryg gennem store hedestrækninger med ret store kontantbeholdninger, slet ikke ufarligt, men han blev dog aldrig udsat for røverier. Til gengæld løb han ind i store praktiske problemer som følge af pengevæsenets sørgelige tilstand, der igen var en følge af krigene og tabene af de værdifulde skånske lande. Kongen (staten) løb ganske enkelt tør for kongens mønt (især sølv) og greb til at udstede seddelpenge, nemlig de såkaldte banco-sedler.

Oveni disse bryderier blev Søren Thestrup pålagt opgaven som inspektør for kolonierne, dvs. fungere som deres nærmeste foresatte i forhold til myndighederne, holde orden mellem dem og holde dem til arbejdet. Kolonisterne havde imidlertid slet ingen respekt for ham, måske som følge af hans personlighed, og det var en opgave, som han slet ikke magtede. Han var tydeligvis voldsomt overbebyrdet, men fik dog en assistent og 1/9 1761 en instruks, som fastlagde hans arbejdsopgaver.

Tæt på det nye teglværk lå gården **Nørlund**, som Thestrup i januar 1762 købte i håbet om at kunne finansiere det ved et lån hos Hans de Hoffman, idet han dog samtidigt foreslog, at kongen (staten) straks købte den af ham, hvorefter han så skulle fæste den, altså sidde til leje. Imponerende nok lykkedes denne desperate transaktion, men Nørlund var yderst forfalden og skulle gennemrenoveres, ikke mindst stuehuset. Dette skete med ca. 50.000 sten fra teglværket og

resultatet blev et stateligt hus, men – to dage efter indflytningen, **9/10 1763**, døde Thestrup pludseligt af tyfus og efterlod sig et mildt sagt kaotisk ”stervbo” (dødsbo). Hans assistent blev sat på opgaven med at lave en boopgørelse og det viste sig, at der manglede bilag for 1.337rdl. Og 32sk. Ved den endelige opgørelse af boet, herunder salg af hans efterladenskaber, var der tale om et fallitbo med en udækket gæld på 3.195rdl. Det var meget på de tider, ikke mindst i lyset af en årlig gage på 150 rdl., og det var en sag, der gav genlyd og medvirkede til yderlige miskredit af projekt hedekolonisation, der fra første færd fik stor lokal modstand. Fæstemålet af Nørlund blev i øvrigt overtaget af Thestrups efterfølger.

Ved nedlæggelsen var der et større lager af sten, der fandt anvendelse til bl.a. byggeriet af Frederiks kirke. En auktion den 6/5 1766 over bygninger, inventar mv. – samt et restlager af sten, 30.540 stk – indbragte 522 rdl. (Kilde: Hardsyssel Årbog, 1967, Valdemar Andersen)

Johann Gottfried Erichsen.

Tysker født i nærheden af Halle. Levede 1713-68. Læge med udmærkelse fra Københavns Universitet 1746. 1747 – 56 stadslæge i Bergen. Efter at en storbrand lagde byen øde manglede der kalk til byggematerialer, men Erichsen etablerede hurtigt en kalkovn til at afhjælpe dette problem. Senere etablerede og drev han et apotek i byen. Fra o. 1750 forsøgte Danmark-Norge at etablere en fabrikation af salpeter af fiskeaffald og tang. Erichsen etablerede så med statsstøtte så en salpeterfabrik i Norge og flyttede senere med samme formål til Frederiksværk i Danmark, men projektet mislykkedes i første omgang. 1760 blev han af Moltke hidkaldt til at fortsætte forsøget, men skulle også assistere ved regeringens store jyske projekt: Hedekolonisationen på Alheden og andre steder.

Efter denne indsats i statens tjeneste fik Erichsen en ny og særpræget opgave: Han blev i 1765 anmodet om at rejse til Storbritannien som kongelig udsending for at ledsage dronning Caroline Mathilde til Danmark som hendes rejselæge. Hun var blevet viet i England til Chr. 7. ved stedfortræder, 15 år gammel. Vielsen blev i øvrigt gentaget i Christiansborg slotskirke den 8/11 1766. Senere kom Struensee til hoffet som kongens livlæge og mødte her den purunge dronning, men den historie er ikke emnet her. En eventyrlig tilværelse: Som tysk læge bliver han via Bergen og Frederiksværk knyttet til hedekommissionen, da den skulle håndtere det kæmpestore gårdbyggeri, hvor han lynhurtigt etablerede teglværker, hjalp med at finde vand og rådgav om kartofler og anden landbrugsproduktion. Så kongelig udsending og ledsager for den unge dronning. Erichsen døde under et ophold i Skien 1768.

Stednavne.

Stednavne:

Efter udflytninger:

- Frederikshede = Havredal
- Østre Frederikshede = Trehuse (udflytning)
- Frederikshøj = Grønhøj
- Søndre Frederikshøj = Firehuse (udflytning)
- Vestre Frederikshøj = Resenfelde (udflytning)
- Nordre Frederikshøj = Tohuse (udflytning)
- Christianshede: Bording sogn - stor hedestrækning ind mod Them sogn
- Julianehede: Stor hede beliggende syd og vest for Engesvang

OBS: Husk kort - EKJ, side 25, der dog ikke omfatter Randbøl Hede.

Byggeriet på Alheden blev færdig i løbet af 1762.

Udflytninger:

Fra Frederikshøj (Grønhøj) udflyttedes 10 gårde. 4 gårde flyttedes mod syd, og den nye koloni fik navnet "Firehuse". 2 gårde flyttedes mod nord og fik navnet "Tohuse" og 4 gårde mod vest. Her var i forvejen en lokalitet med navnet "Resenfelde" så det blev navnet på den nye koloni.

Tilsvarende udflyttedes fra Frederikshede (Havredal) ved samme tid 10 gårde: 5 til Aarestrup, 2 til Ulvedal og 3 mod øst hvor de fik navnet "Trehuse".

I 1793 udflyttedes yderligere 5 gårde fra Frederikshøj (Grønhøj) mod syd og mod øst til lokaliteterne "Benslehøj" og "Sandkærgårde".

Litteratur mv.:

Vald. Andersen (VA): *"Den jyske hedekolonisation"*. 1970.

Vald. Andersen, *"Teglværket Frederiksværk og gården Nørlund i Bording sogn, kolonikasserer Søren Thestrup"* i Hardsyssels Årbog, 1967.

Chr. Jacobsen (CJ): *"Fra Alheden"*. 1990.

Etlar Kramer Johansen: *"Fra fremmed land de kom. Kartoffeltyskernes historie"*. 1999.

Jørgen Nielsen og Stine Bitsch-Larsen: *"De sydtyske kolonisters bosættelse på den jyske hede"*. 1984.

Jan Hyllested (JH): *"Slægten Bitsch – til Danmark fra Schweiz via Tyskland"*, bogForm, 2011.

Frits Hastrup: *"Tyskerkolonierne i Nørrejylland. Byer og boliger"*. 1. del i Fra Viborg amt 1989, 2. del i Fra Viborg amt 1990.

Ida Jessen: *"Kaptajnen og Ann Barbara"*, roman. Gyldendal 2021.

Foreningen "Kartoffeltysker på Alheden", kartoffeltysker.dk

Kartoffeltyskermuseet i Grønhøj i eller ved Grønhøj Kro, Grønhøj Skivevej 26, 7470 Viborg.